AN

ELEMENTARY GEOGRAPHY.

PART I.

(Description of the Bombay Presidency)

BY

RAO BAHADUR SITARAM VISHVANATH PATVARDHAN, B. A.

ELEVENTH EDITION.—50,000 Copies.

(Registered for Copy-right under the Government of India's Act XXV of 1867.)

POONA:

1901.

POONA:

PRINTED AT THE "DNYAN PRAKASH" PRESS,

भूगोलविद्येचीं मूलतत्वें.

भाग १

(मुंबई इलाख्याचें वर्णन.)

हें

रा. ब. सीताराम विश्वनाथ पटवर्धन, बी.ए

ह्यांनीं केलें.

आवृत्ति अकरावी.—५०,००० प्रती.

पुणें.

सन १९०१

"पुणें येथें" ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापिलें.

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावना.

नवीन सुधारलेल्या इयत्तांप्रमाणें मराठी तिसरी इयत्ता शिकणाऱ्या मुलांस, मुंबई इलाख्याचे नकाशाची माहिती असणें अवश्य आहे; परंतु नुस्त्या नकाशावरून ही माहिती मुलांस चांगली करून देतां येत नाहीं. म्हणून ती मुलांस थोडक्यांत करून देतां यावी ह्या हेतूनें, हें लहानसें पुस्तक तयार केलें आहे.

इलाख्याचे निरनिराळ्या भागांचें क्षेत्रफळ व त्यांतील लोकसंख्या ह्यांची माहिती, मुंबई सरकारचे सन १८९४।९५ सालचे अड्मिनिस्त्रेशन रिपोर्तावरून घेतली आहे.

हें पुस्तक मेहेरबान दैरेक्तर साहेब बहादूर ह्यांचे हुकुमानें तयार केलें आहे. व ह्यांतील माहिती आ साहेबांच्या सहायानें मला मिळाली आहे. म्हणून मी त्यांचा फार आभारी आहें.

मेहेरबान होप साहेब बहादुर, ह्यांनीं केलेल्या गुजराथी भुगोळाचे प्रस्तावनेंपैकीं कांहीं भाग पुढें घेतला आहे त्याचा उपयोग नकाशा शिकवितेवेळीं बराच होईल अशी आशा आहे.

"जेथें मुलें बसलीं असतील त्या जागेचा शिक्षकानें फळ्यावर नकाशा काढावा, व नकाशा काढतेवेळीं मुलांस सूचक प्रश्न करावे. मुलांचे सहायानें नकाशा संपल्यावर व त्याविषयींची त्यांस पूर्ण माहिती झाल्यावर तो एका मोठ्या जागेचा लहान नकाशा आहे असें शिक्षकानें त्यांस नीट समजावून सांगावें.

जागा लांबट असल्यास शिक्षकानें चौरस आकृति काढून ती बरोबर आहे किंवा नाहीं असें मुलांस विचारावें, व त्यांकडून बरोबर उत्तरें काढून घेऊन त्याप्रमाणें नकाशाची आकृति नीट करावी. असें केल्यानें मुलांची समजूत चांगली होत जाईल. जागा चौरस असल्यास, प्रथम लांबट आकृति काढावी; ह्याप्रमाणें शिक्षकानें अशा कांहीं युक्तींची योजना करावी कीं, जेणेंकरून आपण जें कांहीं शिकवितों तें मुलांना बरोबर समजतें किंवा नाहीं हें आपणास कळेल व तें मुलांचे ध्यानांत चांगलें राहील. नंतर उत्तर, दक्षिण, पूर्व, व पश्चिम ह्या दिशा त्यांना नीट समजावून द्याव्या.

मग प्रत्येक दिशेस आपल्या भोंवतालचीं जितकीं घरें फळ्यावर दाखवितां येतील, तितकीं दाखवून एका रस्त्याचा नकाशा पूर्ण करावा. हा नकाशा मुलांस समजल्यावर, तो पुसून टाकून दुसरा लहान त्याऐवजीं काढावा. मग त्याचे प्रत्येक बाजूस मोठमोठ्या रस्त्यांपैकीं कांहीं रस्ते जोडावे. ह्याप्रमाणें सर्व शहराचा किंवा खेड्याचा नकाशा पुरा करावा. गांवास भोंवताला तट असल्यास तो रेघांनीं दाखवावा. ह्या नकाशाची मुलांस चांगली माहिती झाली म्हणजे तो पुसून टाकून त्या ऐवजीं बारीक माहिती शिवाय करून दुसरा लहान नकाशा काढावा.

मग ह्याला, मुलांच्या माहितीचीं गांवें जोडावीं, नंतर प्रत्येक दिशेकडील पलीकडच्या गांवांचीं नांवें मुलांस विचारावीं, उत्तरें बरोबर न आल्यास, त्यांच्या चुक्या दुरुस्त कराव्या. आतां अंतर म्हणजे काय? हें मुलांस समजावून सांगावें. भोंवतालचे गांवांचीं नांवें ओळीनें व त्यांमधील

अंतरांचे मानानें लिहावीं, ह्मणजे गांवांच्या व शहरांच्या नांवांमधलि जें नकाशावर कमी ज्यास्ती अंतर दिसतें, तें निरर्थक नाहीं असें मुलांस कळूं लागेल.

ह्याप्रमाणेंच, टेंकड्या, तळीं, नद्या व आणखी जें कांहीं या गांवाजवळ असेल तें, त्या नकाशावर दाखवावें. ज्या तालुक्यांत किंवा परगण्यांत शाळा असेल त्याचा ह्याप्रमाणेंच नकाशा काढावा, व ह्याची चांगली माहिती झाल्यावर शिक्षकानें त्याऐवजीं दुसरा लहानसा नकाशा काढून त्याला दुसरा तालुका जोडावा, व त्याच्या दिशा, मर्यादा वगैरे दाखवाव्या. मग तो दुसरा तालुका नुसताच मोठ्या आकाराचा काढावा आणि त्यावर त्या तालुक्याची विशेष बारीक माहिती दाखवावी.

अशा रीतीनें सर्व जिल्ह्याचा नकाशा मुलांस शिकवावा. परंतु ज्या तालुक्यांत शाळा असेल त्याखेरीज दुसऱ्या तालुक्यांची विशेष बारीक माहिती देऊं नये. प्रदेशाचे मानानें जसजसा नकाशा वाढेल तसतशी कमी माहिती द्यावी. नकाशावर नद्या वांकड्या रेषांनीं, तळीं वर्तुळांनीं, गांवें व शहरें टिंबांनीं, दाखविलीं आहेत असें मुलांस समजावून द्यावें.

ह्याप्रमाणेंच इतर माहिती सांगावी. सर्व जिल्हे व संस्थानें अशीं एकत्र केलीं ह्मणजे मुलांस सर्व महाराष्ट्राची माहिती होईल. महाराष्ट्राला गुजराथ व मुंबई इलाख्याचे दुसरे भाग एकामागून एक जोडावे, परंतु गुजराथ व इतर भागांची माहिती महाराष्ट्रापेक्षां कमी द्यावी."

सामान्य माहिती.

दिशा.

शिक्षकानें दिशांची आकृति * फळ्यावर काढावी. ज्या दिशेस सूर्य उगवतो ती पूर्व, ज्या दिशेस सूर्य मावळतो ती पश्चिम, पूर्वेकडे तोंड करून उभें राहिलें असतां जी दिशा डाव्या हाताकडे असते ती उत्तर, व जी उजव्या हाताकडे असते ती दक्षिण.

दक्षिण आणि पूर्व ह्या दोहोंच्या मधील कोणास आग्नेय दिशा म्हणतात.

दक्षिण आणि पश्चिम ह्या दोहोंच्या मधील कोणास नैर्ऋत्य म्हणतात.

उत्तर आणि पूर्व ह्या दोन दिशांमधील कोणास ईशान्य म्हणतात.

उत्तर आणि पश्चिम ह्यांमधील कोणास वायव्य म्हणतात.

नकाशा हातांत घेतला असतां वरचे अंगास उत्तर, खालचे अंगास दक्षिण, उजवे बाजूस पूर्व, व डावे बाजूस पश्चिम, याच्या अशा रीतीनें तो काढलेला असतो हें मुलांस चांगलें समजावून द्यावें.

भूगोलविद्येंतील शब्दांच्या व्याख्या.

जमीन.

(१) चोहोंकडून पाण्यानें वेष्टित जो जमिनीचा प्रदेश, त्यास बेट असें ह्मणतात.

(२) तिहींकडून पाणी असून जो जमिनीचा प्रदेश चौथे बाजूनें दुसऱ्या जमिनीशीं जोडलेला असतो त्याला द्वीपकल्प (बहुतेक बेट) असें म्हणतात.

(३) जमिनीचे उंचवटयास टेंकडी, व फार मोठा उंचवटा असल्यास त्यास पर्वत असें ह्मणतात. टेंकडया आणि पर्वत तळांशीं एकमेकांना जोडलेले असल्यास त्यांना पर्वत किंवा डोंगर ह्यांच्या ओळी किंवा रांगा असें ह्मणतात.

(४) पर्वत किंवा टेंकडया यांमधील सखल प्रदेशास खिंड किंवा खोरें असें म्हणतात.

(५) सपाट जमिनीचा जो मोठा प्रदेश त्याला मैदान असें म्हणतात.

(६) उंच मैदानास डोंगरसपाटी किंवा पठार म्हणतात.

(७) ज्या उंच प्रदेशांतून पाणी चोहोंकडे जातें, त्यास पाणलोट म्हणतात.

पाणी.

(१) पृथ्वीचे पृष्ठभागावर जें खारें पाणी आहे, त्याचे पांच भाग केले आहेत; त्या प्रत्येकास महासागर असें ह्मणतात. महासागरापेक्षां लहान असा जो जलसमूह त्यास समुद्र असें म्हणतात.

(२) जो समुद्राचा भाग जमिनीवर लांब गेलेला असतो, त्यास आखात असें म्हणतात.

(३) जमिनीनें वेष्टित जो उदकप्रदेश त्यास सरोवर असें म्हणतात.

(४) पर्वतापासून किंवा सरोवरापासून पाण्याचा प्रवाह निघून जो उतार जमिनीवरून वाहत जाऊन, समुद्रास किंवा दुसऱ्या उदकप्रवाहास मिळतो त्यास नदी असें म्हणतात.

(५) ज्या ठिकाणाहून नदीचा प्रवाह निघतो त्यास तिचा उगम असें ह्मणतात, आणि ज्या ठिकाणीं ती समुद्रास मिळते त्यास तिचें मुख असें म्हणतात.

(६) ज्या ठिकाणीं लहान नदी मोठ्या नदीस मिळते त्या ठिकाणाला संगम असें म्हणतात.

(७) नदीचें मुख, समुद्राच्या भरतीचें पाणी आंत घेण्याजोगें रुंद असल्यास त्यास खाडी असें म्हणतात.

(८) समुद्राचें पाणी चढतें तेव्हां त्यास भरती असें म्हणतात, व समुद्राचें पाणी उतरतें तेव्हां त्यास ओहटी असें म्हणतात.

मुंबई इलाख्याचें वर्णन.

भाग १ ला.

प्रकरण १ लें.

साधारण माहिती.

१. हिंदुस्तान द्वीपकल्पाच्या पश्चिमभागाच्या अरुंद पट्टीला मुंबई इलाखा असें ह्मणतात. हिंदुस्तानच्या पश्चिम किनाऱ्यापैकीं $\frac{2}{3}$ किनारा ह्या इलाख्यांत मोडतो. किनारा एकसारखा असून कच्छचें आखात व खंबायतचें आखात, ह्या दोन आखातांखेरीज कोठें तुटलेला नाहीं. ह्या दोन आखातांचे मध्यें काठेवाडचें द्वीपकल्प आहे. ह्या इलाख्याच्या वायव्येस, उत्तरेस आणि ईशान्येस बलुचिस्तान, पंजाब आणि रजपुतस्तानांतील संस्थानें हीं आहेत. पूर्वेस मध्य हिंदुस्तानांतील संस्थानें, मध्य प्रांत (सेंट्रल प्राविन्सेस्) वऱ्हाड आणि निजामाचें राज्य हीं आहेत; दक्षिणेस मद्रास इलाखा आणि म्हैसूर प्रांत आहेत; आणि पश्चिमेस अरबी समुद्र आहे. सिंध, कच्छ, गुजराथ, महाराष्ट्र आणि दक्षिणमहाराष्ट्र हे प्रांत ह्या इलाख्यांत आहेत.

२. पर्वत—सह्याद्रि, सातपुडा आणि हाला ह्या तीन पर्वतांच्या मुख्य ओळी आहेत. सह्याद्रीची ओळ उत्तरेकडून दक्षिणेकडे गेली आहे. हिला पश्चिमघाट असे ह्मणतात. हिचे पश्चिमेकडील प्रदेशास कोंकण व पूर्वेकडील प्रदेशास देश, अशी नावें आहेत. ह्या ओळींतून जागजागीं ज्या जाण्यायेण्याच्या वाटा आहेत, त्यांस घाट ह्मणतात. हे घाट पुष्कळ आहेत, पैकीं प्रसिद्ध आहेत त्यांचीं नांवें:—थळघाट, नाशिकाजवळ आहे; २ बोरघाट, खंडाळ्याजवळ आहे; ३ पारघाट, महाबळेश्वराजवळ आहे, ४ माळशिरसचा घाट, जुनराजवळ आहे; ५ वरंधा घाट, महाडचे रस्त्यावर आहे; ६ कुंभारलीघाट, चिपळुणाजवळ आहे; ७ आंबेघाट, कोल्हापुराहून रत्नागिरीचे रस्त्यावर आहे; ८ आंबोलीघाट, बेळगांवाहून वेंगुर्ल्याचे रस्त्यावर आहे; ९ तिनैघाट, बेळगांवाहून गोंव्याचे रस्त्यावर आहे; १० आरबैलघाट, धारवाडाहून कारवारच्या रस्त्यावर आहे; ११ देविमणीघाट, सिरसीहून कुमठ्याचे रस्त्यावर आहे; आणि १२ मलिमणीघाट, सिद्धापुराहून गेरसप्पाच्या रस्त्यावर आहे. ह्या ओळींत थळघाटाजवळचा कळसुबाई नांवाचा डोंगर फार उंच आहे; त्याची उंची ५२५० फूट आहे. चांदवडचे डोंगर, अजिंठ्याचे डोंगर, अहमदनगरच्या उत्तरेकडील डोंगर, साताऱ्याजवळचा शंभुमहादेवाचा डोंगर आणि कोल्हापुराजवळचा जोतीबाचा डोंगर, हे सह्याद्रीचे मुख्य फांटे आहेत. महाबळेश्वर, माथेरान, सिंहगड, पुरंदर, सप्तशृंग, अंजनेरी वगैरे उंच ठिकाणांचें हवापाणी चांगलें असल्यामुळें श्रीमंत

लोक तेथें उन्हाळ्यांत राहावयास जातात. सातपुड्याची ओळ नर्मदा आणि तापी ह्या दोन नद्यांच्या मधून पूर्वेकडून पश्चिमेकडे गेली आहे. हाला पर्वतांची ओळ सिंध प्रांताचे पश्चिमेस असून उत्तरेकडून दक्षिणेस गेली आहे. अरवली पर्वतांचें नैर्ऋत्य टोंक गुजराथचे उत्तर हद्दीस येऊन मिळालें आहे. त्यांत अबूचा पहाड हें प्रसिद्ध शिखर आहे. तेथील हवापाणी चांगलें असल्यामुळें श्रीमंत लोक तेथें उन्हाळ्यांत रहावयास जातात. अबूचे पाहाडापासून दक्षिणेस महीनदीपर्यंत एक डोंगरांची ओळ गुजराथचे पूर्व हद्दीवरून गेली आहे. मही आणि नर्मदा ह्यांचेमध्यें कांहीं तुटक डोंगर आहेत, ते विंध्याद्रीचे फांटे आहेत, असें म्हटलें तरी चालेल. नर्मदा आणि तापी ह्यांचेमध्यें राजपिंपळ्याचे डोंगर आहेत.

३. नद्याः—१ सिंधुनद, हा तिबेटांतून निघाल्यावर काश्मीर प्रांतांत जातो व हिंदुकुश व हिमालय, ह्या पर्वतांमधून पंजाबांत शिरतो. नंतर सिंध प्रांतांतून थेट दक्षिणेकडे वहात जाऊन पुष्कळ मुखांनीं अरबी समुद्रास मिळतो. ह्या नदाचे कांठीं सक्कर आणि हैदराबाद हीं मोठीं शहरें आहेत. ह्या नदाची लांबी १८०० मैल आहे व ह्याचे कालवे काढून शेतकीचे कामाकरितां लांबवर नेले आहेत. २ नर्मदा, ही मध्य प्रांतांत अमरकंटकाचे उंच प्रदेशांत उगम पावून पश्चिमेकडे ८०१ मैलपर्यंत वहात जाऊन भडोच शहराजवळ खंबायतचे आखातास मिळते. हिचे मुखापासून वर १०० मैलपर्यंत लहान लहान तारवें नेहमीं जातात. ३ तापी, ही सातपुड्यांत बैतुलजवळ

उगम पावून पश्चिमेकडे ४४१ मैलपर्यंत वहात जाऊन सुरतेजवळ खंबायतचे आखातास मिळते. हिला डावेकडून पूर्णा, गिरणा, बोरी आणि मांजरा ह्या नद्या मिळतात. गुजराथेंतील दुसऱ्या नद्यांपेक्षां ह्या नदींतून व्यापार विशेष चालतो. ४ साबरमती, ही राज्यपुतान्यांत उगम पावून गुजराथचे हद्दीवरील डोंगरांमधून येऊन गुजराथ प्रांताचे उत्तर भागांतून थेट दक्षिणेकडे वहात जाऊन खंबायतचे आखातास मिळते. हिचे कांठीं अहमदाबाद शहर आहे. ५ मही, ही माळव्याचे उंच प्रदेशांत उगम पावून गुजराथचे हद्दीवरील डोंगरांमधून येऊन गुजराथप्रांताचे उत्तर भागांतून दक्षिणेकडे वहात जाऊन खंबायतचे आखातास मिळते; हिला शेढी, वात्रक आणि मेश्वो ह्या नद्या मिळतात. ६ गोदावरी, ही सह्याद्रि पर्वतांत त्र्यंबकेश्वरापासून उगम पावून नाशिक व पैठण (निजामाचें) ह्या शहरांजवळून पूर्वेकडेस निजामाचे राज्यांतून वहात जाऊन राजमहेंद्री शहराजवळ सात मुखांनीं बंगालचे उपसागरास मिळते. हिला उजवेकडून प्रवरा व मांजरा व डावेकडून पूर्णा, प्राणहिता (पैनगंगा, वर्धा आणि वैनगंगा ह्या तीन नद्या मिळून झालेली) आणि इंद्रावती ह्या नद्या मिळतात. हिची लांबी ८९८ मैल आहे. ७ कृष्णा, ही सह्याद्रि पर्वतांत महाबळेश्वरापासून उगम पावून वाई, कऱ्हाड व सांगली ह्या शहरांजवळून बेळगांव जिल्ह्याचे हद्दीपर्यंत दक्षिणेकडे वहात जाते. नंतर पूर्ववाहिनी होऊन बेळगांव व विजापूर जिल्ह्यांतून निजामाचे राज्यांत जाऊन मच्छलीपट्टणाजवळ बंगालचे उपसागरास मिळते. हिला उजवेकडून

वेण्णा, कोयना, वारणा, पंचगंगा, घटप्रभा, मलप्रभा आणि तुंगभद्रा व डावेकडून डोण व भीमा ह्या नद्या मिळतात. ह्या नदीची लांबी ८०० मैल आहे. गोकाक शहराजवळील घटप्रभेचा धबधबा २६० फूट उंचीचा असून पहाण्यासारखा आहे. ८ शरावती, ही म्हैसूरप्रांतांत उगम पावून पश्चिमेकडे वहात जाऊन होनावर शहराजवळ अरबी समुद्रास मिळते. गेरसप्पाजवळ ही नदी मोठ्या सपाट्याने घाटावरून खालीं पडते. त्या ठिकाणीं पुष्कळ धबधबे झाले आहेत. त्यांतील मोठा ८९० फूट उंच आहे.

४ पंजाबच्या नैऋत्येपासून म्हैसूर संस्थान व मद्रास इलाखा ह्यांच्या सीमांपर्यंत, ह्या इलाख्याची लांबी १०५० मैल आहे. ह्याचें क्षेत्रफळ १,८७,१०० चौरसमैल आहे; पैकीं ६४,६२३ एतद्देशीय संस्थानिकांचे ताब्यांत आहे. लोकसंख्या २,५४,९१,१२८ आहे; पैकीं ६९,२५,२७१ एतद्देशीय संस्थानांत आहे. गायकवाडचें संस्थान मुंबई इलाख्यांत आहे, परंतु त्याच्यावर देखरेख खुद्द हिंदुस्थान सरकार ठेवतें. गायकवाड खेरीज करून एतद्देशीय संस्थानिक, मुंबई सरकारचे ताब्यात आहेत. त्यांतून कांहीं मुंबई सरकारास व कांहीं गायकवाड सरकारास खंडणी देतात. संस्थानांवर देखरेख ठेवण्याकरितां इंग्रजसरकारचे तर्फेनें पोलिटिकल एजन्त असतात. कधीं कधीं कांहीं संस्थानें शेजारचे ब्रितिश प्रदेशांतील कलेक्तर अथवा जज्ज ह्यांचे ताब्यांतही असतात.

५ उत्पन्न—सिंधप्रांतांत तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, गहूं, मूग, गळिताचीं धान्यें, सातू, कापूस आणि तंबाकू;

कच्छ प्रांतांत ज्वारी, बाजरी, गहूं, मूग, गळितांचीं धान्यें, कापूस, लोंकर, तुरटी आणि सोरा; गुजराथेंत तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, गहूं, हरभरे, मका, कडदण, गळितांचीं धान्यें, कापूस, मीठ, तंबाकू, ऊंस आणि सुंठ; देशांत तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, गहूं, कडदण, कापूस, तंबाकू, ऊंस, भुईमूग आणि मिरची; कोंकणांत तांदूळ, नागली, वरी, सांवे, हरीक, कडदण, उडीद, तीळ, मीठ, नारळ, सुपारी, आलें, केळीं व ऊंस; दक्षिण महाराष्ट्रांत तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, गहूं, हरभरे, नागली, कापूस, कडदण, गळितांचीं धान्यें, तंबाकू, ऊंस, नारळ, सुपारी, वेलदोडे, मिरीं आणि मीठ हीं मुख्य पिकें आहेत.

६ आगगाडीचे रस्ते—१ ला.–दि ग्रेत इंदियन पेनिनसुला रेलवे, हा मुंबईंत बोरीबंदराजवळून निघून कल्याणपर्यंत गेल्यावर त्याचे दोन फांटे झाले आहेत. पहिला थळघाटांतून नाशिक, चाळिसगांव, जळगांव व भुसावळ ह्यांवरून जबलपूरपर्यंत जातो; ह्या रस्त्याच्या तीन शाखा, चाळिसगांवपासून धुळ्यापर्यंत, जळगांवपासून अमळनेरपर्यंत, व भुसावळपासून वऱ्हाडांतून नागपूरपर्यंत, गेल्या आहेत. दुसरा बोरघाटांतून पुणें व सोलापूर ह्या शहरांवरून रायचूरपर्यंत जातो. २ रा.–दि बांबे -बडोदा आणि सेंत्रल इंदिया रेलवे, हा मुंबईंत कुलाब्याजवळून निघून सुरत, बडोदें व अहमदाबाद ह्या शहरांवरून वढवाणपर्यंत जातो. ह्या रस्त्याला जागजागीं लहान लहान फांटे फोडले आहेत. ३ रा.–दि सिंध रेलवे, हा कराचीपासून निघून कोत्री, रक, सक्कर ह्या शहरांवरून मुलतानाकडे गेला आहे. ह्या रस्त्याची

एक शाखा रूकपासून शिकारपूर, जाकोबाबाद व केटा ह्या शहरांवरून न्यूचामनपर्यंत गेली आहे. ४ था.-दि दौंड मनमाड रेलवे हा अहमदनगराजवळून जाऊन रायचूर व जबलपूरकडे जाणाऱ्या रस्त्यांस जोडतो. ५ वा.-दि गोदावरी व्हाली स्तेत रेलवे, हा मनमाडपासून निघून दौलताबाद, औरंगाबाद, जालना वगैरे शहरांवरून हैदराबाद (निजामची) पर्यंत जातो. ६ वा.--दि तापी व्हाली रेलवे, हा सुरतपासून निघून सोनगड, नंदुरबार ह्यांवरून अमळनेरपर्यंत जातो. ७ वा.-दि राजपुताना रेलवे हा अहमदाबादपासून निघून अजमीरकडे गेला आहे. ८ वा.-दि भावनगर, गोंडाल, जुनागड पोरबंदर रेलवे, हा वढवाणपासून भावनगरपर्यंत जातो, व ह्याचा एक फांटा पश्चिमेकडे पोरबंदरपर्यंत नेला आहे. जेटलसर स्टेशनापासून ह्या रस्त्याचा एक फांटा दक्षिणेकडे जुनागडावरून विरावळपर्यंत व दुसरा उत्तरेकडे गोंडाळवरून राजकोटपर्यंत नेला आहे. राजकोटपासून जामनगरपर्यंत, व राजकोटपासून वांकानेरवरून वढवाणपर्यंत व वांकानेरपासून मोरवीपर्यंत असे ह्या रस्त्याचे फांटे नेले आहेत. ९ वा.-दि सदर्न मराठा रेलवे, ह्याचे सौथ देक्कन, ईस्त देक्कन व वेस्त देक्कन असे तीन भाग आहेत:-पहिला क्यासलराकपासून निघून लोंढा, धारवाड, हुबळी, गदग, व बल्लारी ह्यांवरून जाऊन मद्रास रेलवेच्या गुंटकल स्टेशनापर्यंत व पुढें नंदिहाळपर्यंत जातो. ह्या रस्त्याची एक शाखा हुबळीपासून निघून हावेरी, राणिबेनूर व हरीहर ह्यांवरून जाऊन म्हैसूर स्तेत रेलवेस मिळते. दुसरा-ग्रे. इं. पे. रे. च्या हुटगी स्टेशनापासून

निघून विजापूर व बागलकोट ह्या शहरांवरून गदगपर्यंत जातो. तिसरा—पुण्यापासून निघून सातारा, मिरज व बेळगांव ह्या शहरांजवळून लोंढ्यापर्यंत जातो. १० वा—दि कोल्हापूर स्तेत रेलवे, हा कोल्हापूरपासून निघून वेस्त देक्कन रेलवेच्या मिरज स्टेशनापर्यंत जातो. ११ वा.—दि वेस्त आफ् इंदिया पोर्तुगीज रेलवे, हा मार्मगोवापासून निघून क्यासलराक जवळ सौथ देक्कन रेलवेस मिळतो. १२ वा—दि बार्सी लाइट रेलवे, हा बार्सी रोड स्टेशनापासून बार्सी शहरपर्यंत नेला आहे.

७ **पाहण्यासारखीं स्थळें.**—मुंबईजवळ घारापुरी, पुणेंजिल्ह्यांत जुन्नर व कार्ले, विजापुरजिल्ह्यांत बदामी, आणि नासिक येथील कोरींव लेणीं पाहण्यासारखीं आहेत. ठाणेंजिल्ह्यांत वज्राबाई म्हणून एक देवीचें स्थान आहे, तेथें पुष्कळ उन्हाळीं (ऊन पाण्याचे झरे) आहेत. खानदेशांत आडावद व रत्नागिरीजिल्ह्यांत राजापूर येथेंही ऊन पाण्याचे झरे आहेत. राजापुरापासून एक कोसावर गंगास्थान आहे, तेथें वर्ष दोन वर्षांनीं एकाएकीं पाण्याचा लोट मोठ्या झपाट्यानें येऊन गायमुखांतून वहूं लागतो, तेव्हां लोक गंगा आली असें समजून यात्रेस जातात. द्वारका, सोमनाथ, डाकुर, पालिटाणी, त्र्यंबकेश्वर, पंढरपूर, कोल्हापूर आणि गोकर्ण हीं प्रसिद्ध देवस्थानें आहेत.

प्रकरण २ रें.

मुंबई इलाख्याचे विभाग.

खालीं लिहिल्याप्रमाणें ह्या इलाख्याचे पांच विभाग आहेत. १ सिंध, २ कच्छ, ३ गुजराथ, ४ महाराष्ट्र (कोंकण व देश मिळून) आणि ५ दक्षिणमहाराष्ट्र.

मुंबई शहर हें ह्या इलाख्याची राजधानी आहे. मुंबईबेट हें इंग्लंदचा राजा दुसरा चार्लस ह्यास सन १६६१ त पोर्तुगाल देशचे राजानें आंदण दिलें. अद्यापि पोर्तुगीज लोकांचे ताब्यांत दक्षिणेस गोंवें प्रांत, सुरतेच्या दक्षिणेस दमण, आणि काठेवाडचे दक्षिणेस दीव नांवाचें लहानसें बेट, हीं आहेत. *ह्या प्रांताचें क्षेत्रफळ २३६५ चौरसमैल व लोक संख्या ५६१३८४ आहे.

गुजराथेंतील ब्रिटिश सरकारचे ताब्यांतला मुलूख हा गायकवाडापासून तहाचे हक्कानें बहुतेक मिळाला. महाराष्ट्र व दक्षिणमहाराष्ट्र हे प्रांत पेशव्यापासून सन १८१८ त जिंकून घेतले. सन १८६१ त उत्तरकानडा मद्रास इलाख्यापैकीं मिळाला. आणि सन १८४३त सर चार्लस नेपियर ह्यानें सिंधप्रांत अमीर नांवाच्या राजांपासून जिंकून घेतला.

ह्या पांच विभागांतील जिल्हे, संस्थानें, पोलिटिकल एजन्स्या व त्यांतील *क्षेत्रफळें, लोकसंख्या व मुख्य शहरें खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत:—

---

* ह्या पुस्तकांत दिलेलीं क्षेत्रफळें व लोकसंख्या मुलांकडून पाठ करवूं नये.

१ सिंध.

जिल्हा अथवा संस्थान.	क्षेत्रफळ. चौ. मैल.	लोकसंख्या.	मुख्य शहरें.
१ अपरसिंधफ्रांटियर...	२५६५	१७४७१८	जाकोबाबाद.
२ शिकारपूरजिल्हा ...	८९२८	९०८४२६	शिकारपूर.
३ हैद्राबादजिल्हा ...	९०३३	९१८६४६	हैद्राबाद.
४ कराचीजिल्हा	१४२०३	५७११५१	कराची.
५ थर आणि पारकर .	१२७२९	२९८२०३	उमरकोट.
६ खैरपूरसंस्थान......	६१०९	१३१९३७	खैरपूर.

२ कच्छ.

१ कच्छ (रणखेरीज).	६५००	५५८४१५	भुज.

३ गुजराथ.

१ अहमदाबादजिल्हा. .	३८११	९२१७१२	अहमदाबाद.
२ खेडाजिल्हा.........	१५९६	८७१५८९	खेडा.
३ पंचमहालजिल्हा. ...	१६०६	३१३४१७	गोद्रा.
४ भडोचजिल्हा.......	१४६३	३४१४९०	भडोच.
५ सुरतजिल्हा........	१६५३	६४९९८९	सुरत.
६ पालनपूरएजन्सी....	८०००	६४५५२६	पालनपूर व डिसा.
७ काठेवाडएजन्सी. ...	२०४९६	२७५२४०६	राजकोट.
८ महीकांठाएजन्सी....	३५२८	५८१५६८	सादा व ईडर.
९ रेवाकांठाएजन्सी.....	४८३७	७३६०५६	नांदोद.
१० गायकवाडचें राज्य.	८२२६	२४१५३९६	बडोदें.
११ खंबायतसंस्थान...	३५०	८९७२[illegible]	खंबायत.
१२ पंचमहालएजन्सी..	१४३	७४५०	नारूकोट.
१३ सुरतएजन्सी... ..	१०५१	१८११०८	बासदा, धरमपूर, सचीन.

१ महाराष्ट्र (मुंबईचीं बेटें खेरीज करून).

कोंकण.			
१ ठाणेंजिल्हा......	३५७८	८१९५८०	ठाणें.
२ जव्हारसंस्थान....	५३४	५३३८१	जव्हार.
३ कुलाबाजिल्हा....	२१२९	५९४८७२	अलिबाग..
४ जंजिरा संस्थान...	३२४°	८१७८०	मुरूड (जंजिरा)
५ रत्नागिरीजिल्हा. .	३९२२	११०५९२६	रत्नागिरी.
६ सांवतवाडीसंस्थान.	९२६	१९२९४८	सांवतवाडी.
देश.			
१ खानदेशजिल्हा....	९९४३	१४३४७१६	धुळें.
२ खानदेशएजन्सी....	१६२३	५१०५५	,,
३ नाशिकजिल्हा.....	५९४०	८४३५८२	नाशिक.
४ नाशिकएजन्सी....	३६०	१२३९८	,,
५ अहमदनगरजिल्हा.	६५८६	८८८७५५	अहमदनगर.
६ पुणेंजिल्हा.......	५३५२	१०६७८००	पुणें.
७ भोरसंस्थान......	१४९१.	१५५६६१	भोर.
८ साताराजिल्हा. ...	४९८७	१२२५९८९	सातारा.
९ साताराएजन्सी ...	८४४	१३१५२९	औंध; फलटन.
१० सोलापूरजिल्हा ...	४५४२	७५०६८९	सोलापूर.
११ अकलकोटसंस्थान.	४९८	७५७७४	अक्कलकोट.
२ दक्षिणमहाराष्ट्रदेश.			
१ विजापूरजिल्हा.....	५६६८	७९६३३९	विजापूर.
२ बेळगांवजिल्हा.....	४६५५	१०१३२६१	बेळगांव.
३ कोल्हापूरसंस्थान...	२८५५	९१३१३१	कोल्हापूर.
४ दक्षिणमहाराष्ट्र जहागिरी.	४०२९	७१९०५६	सांगली, जमखिंडी, मिरज, कुरुंदवाड, मुधोळ, रामदुर्ग आणि जत.
५ धारवाडजिल्हा.....	४६०३	१०५१३१४	धारवाड.
६ सावनूरसंस्थान.....	७०	१६९७६	सावनूर.
७ उत्तरकानडाजिल्हा...	३९४२	४४६३५१	कारवार.

प्रकरण ३ रें.

राज्य करण्याची रीत.

१ हा इलाखा येथील गव्हरनर इन्कौन्सिल ह्याच्या ताब्यांत आहे. ह्याच्या हाताखालीं सिंधप्रांतांत एक कमिशनर आहे, आणि गुजराथ, महाराष्ट्र, दक्षिणमहाराष्ट्र ह्यांतील १८ जिल्ह्यांचे उत्तर भाग, मध्य भाग आणि दक्षिणभाग असे तीन विभाग करून ते कमिशनरांचे ताब्यांत दिले आहेत. उत्तर भागांत अहमदाबाद, खेडा, पंचमहाल, भडोच, सुरत, आणि ठाणें; मध्य भागांत नाशिक, खानदेश, अहमदनगर, पुणें, सोलापूर आणि सातारा; व दक्षिण भागांत कुलाबा, रत्नागिरी, विजापूर, बेळगांव, धारवाड आणि उत्तरकानडा हे जिल्हे आहेत. एतद्देशीय संस्थानांवर देखरेख करण्याकरितां पोलिटिकल एजंत असतात.

२ जिल्हे.—प्रत्येक जिल्ह्यावर एक कलेक्टर व डिस्ट्रिक्टमाजिस्त्रेत असतो; तो सरकारी महसूल वसूल करितो व सरकारतर्फे खर्चाची व्यवस्था करितो. तो मुलकी व फौजदारी काम पाहतो व सर्व लोकोपयोगी कामांकडेसही लक्ष देतो. बहुधा त्याच्या हाताखालीं दोन असिस्तंत कलेक्टर, एक डिस्ट्रिक्ट डेप्युटी कलेक्टर व एक हुजूर डेप्युटी कलेक्टर असे असतात. असिस्तंत कलेक्टर आणि डिस्ट्रिक्ट डेप्युटी कलेक्टर ह्यांचे ताब्यांत एक किंवा अधिक तालुक्यांचें काम सोंपविलें असतें. हुजूर डेप्युटी कलेक्टर जिल्ह्याचे मुख्य गांवीं राहून खजिना वगैरेचीं कामें पाहतो.

हे सर्व कामगार माजिस्त्रेती कामही पाहतात. शिवाय पोलीस सुपरिन्तेंदेन्त, एक्जिक्युतिव एंजिनियर व मोजणी व पाहणी करणारे कामगार, कलेक्तरास मदत करितात.

पोलीस सुपरिन्तेंदेन्त व त्याचे हाताखालचे कामगार, हे चोर व दरोडेखोर ह्यांस पकडून माजिस्त्रेताकडे इनसाफा-करितां पाठवितात. एंजिनियर, रस्ते, सरकारी इमारती, तलाव, धर्मशाळा वगैरे लोकोपयोगी कामें करितो. पाहणी व मोजणी करणारे कामगार, जमिनींची मोजणी करून व त्यांच्या प्रती लावून प्रत्येक शेतकऱ्यानें सरकारास सारा किती द्यावा हें ठरवितात.

जिल्ह्याचे पोटविभाग, तालुके किंवा परगणे व तालुक्याचे पोटविभाग, पेटे आहेत. प्रत्येक तालुक्यांत कलेक्तराचें काम मामलेदार करितो. तालुका मोठा असल्यास त्यांतील कांहीं भाग महालकऱ्याचे ताब्यांत असतो व तो मामलेदाराचे हाताखालीं काम करितो. पोलिस सुपरिन्तेंदेन्तचें काम तालुक्यांत फौजदार (चीफ कान्स्तेबल) करितो.

२ बहुतकरून प्रत्येक जिल्ह्यांत एक जज्ज असतो, तो माजिस्त्रेतांनीं पाठविलेल्या मोठमोठ्या फौजदारी खटल्यांची चौकशी करितो. स्थावर व जंगम मिळकत व देणेंघेणें ह्यासंबंधी खटल्यांची चौकशी तोच करितो. जज्जाचे हाताखालीं असिस्तंत जज्ज व सबार्दिनेत जज्ज असतात. दिवाणी मुकदम्यांच्या निकालांकरितां मोठमोठाल्या ठिकाणीं सबार्दिनेत जज्जकोर्टें असतात. मोठमोठ्या शहरांत स्मालकाज (लहान दाव्याचे) जज्ज असतात. ते थोड्या कर्जांचे दावे लवकर तोडतात.

प्रत्येक जिल्ह्यांत एक पोस्तमास्तर असतो, व टपाल-कचेरी चालण्यासारख्या कसब्यांत व खेड्यांत डेप्युती पोस्तमास्तर या नांवाचे कारकून असतात. त्यांचें काम सरकारी व खासगी लखोटे ज्यांचे त्यांस पोंचते करविणें हें आहे. ह्यांचे कामाची देखरेख करण्याकरितां इन्स्पेक्टिंग पोस्तमास्तर ह्या नांवाचे अधिकारी असतात, व सर्व इलाख्यावर पोस्तमास्तरजनरल ह्या नांवाचा मुख्य अधिकारी असतो.

प्रत्येक जिल्ह्याचे ठिकाणीं एक सिविल सरजन असतो, तो आजारी लोकांस औषध देतो, आणि एखादा मनुष्य फारच आजारी असेल तर त्यास इस्पितळांत ठेवून औषध-पाण्याची तजवीज करितो. ह्याच कामाकरितां जिल्ह्यांतील मोठमोठ्या गांवीं डिस्पेन्सऱ्या (दवाखाने) स्थापन केल्या आहेत.

४ इलाख्यांतील सर्व लोकांस विद्या प्राप्त व्हावी म्हणून सरकारानें विद्याखातें स्थापन केलें आहे. त्याचे देखरेखी-करितां दरेक्तर आफ पब्लिक इन्स्त्रक्शन नांवाचा मुख्य अधिकारी असतो व त्याचे हाताखालीं एज्युकेशनल इन्स्पे-क्तर व डेप्युती एज्युकेशनल इन्स्पेक्तर नांवाचे अधिकारी असतात. जेथें तीस अथवा जास्ती मुलें शिकणारीं असतात अशा सर्व ठिकाणीं शाळा स्थापन झाल्या आहेत.

इलाख्यांतील जंगलांची व्यवस्था नीट व्हावी म्हणून सिंधप्रांतांत एक व बाकीचे प्रांताचे उत्तर व दक्षिण असे दोन भाग करून त्यांवर एक एक असे अधिकारी नेमिले आहेत. त्यांस कान्सरवेतर आफ् फारेष्ट असें ह्मणतात.

त्यांचे हाताखालीं प्रत्येक जिल्ह्यास एक एक कामगार असतो. त्यास डेप्युती किंवा असिस्तन्त कान्सरवेतर आफ् फारेष्ट असें ह्मणतात.

इलाख्यांतील सर्व ठिकाणीं आरोग्यरक्षणाची व्यवस्था बरोबर आहे किंवा नाहीं हें पाहण्याकरितां एक अधिकारी नेमिला असतो, त्यास सानेतरी कमिशनर असें म्हणतात. तो सर्व इलाख्यांत फिरून रोगराई होण्याचीं कारणें शोधून काढून त्यांचे निवारणार्थ काय तजविजी कराव्या हें सरकारास सुचवितो. देवी काढण्याचे खात्याची देखरेखही त्याजकडेसच असते.

५ पोलितिकल एजन्त आपले ताब्यांतील संस्थानांवर देखरेख ठेवितो. त्याला एक दोन किंवा अधिक मदतगार असतात. संस्थानांतील तंटे तोडणें, त्यांपासून खंडणी वसूल करणें, व त्यांना चांगली मसलत देणें हीं त्याचीं मुख्य कामें आहेत. खंडणीपैकीं गाइकवाड किंवा दुसरे संस्थानिक यांचा जो भाग असेल तो, त्यांकडे पाठवितो. एकादा राजा मरण पावल्यावर त्याचा वारस अल्पवयी असेल तर पोलितिकल एजन्त त्याच्या इस्तेतीची वगैरे वहिवाट करितो. कांहीं एजन्स्यांत हे कामगार, मुख्य मुख्य राजे व दुसरे हुशार गृहस्थ मिळून खून दरोडे वगैरे मोठमोठ्या गुन्ह्यांची चौकशी करितात.

प्रकरण ४ थें

मुंबईबेट व शहर.

मुंबईबेट हा एक निराळाच भाग आहे, व तो वर सांगितलेल्या भागांत येत नाहीं. हें बेट सपाट असून त्याच्या दोहोंबाजूंस लहान लहान टेकड्या आहेत. ह्याची लांबी ११ मैल व रुंदी ३ मैल आहे. ह्या बेटाचे पूर्वेस हें बेट व कोंकणकिनारा, ह्यांचेमध्यें पांचपासून सात मैल रुंदीचा जो पाण्याचा भाग आहे त्यास मुंबई बंदर असें म्हणतात. ह्या बंदराच्या पश्चिमेस मुंबईबेट असल्यामुळें तें समुद्राच्या व वाऱ्याच्या झपाट्यापासून सुरक्षित आहे. पृथ्वीमध्यें जीं अतिशय मोठीं बंदरें आहेत त्यांपैकीं हें एक आहे, व हें मोठमोठ्या तारवांनीं व आगबोटींनीं, नेहमीं भरलेलें असतें. ह्या बंदरांत पुष्कळ बेटें आहेत त्यांपैकीं फार प्रसिद्ध ह्मटलें ह्मणजे, घारापुरी आहे. तेथील कोरीवलेणीं पाहण्यासारखीं आहेत. ह्या बेटाचे पूर्वबाजूस किल्ला होता, परंतु थोड्या वर्षांपूर्वीं त्याचा तट सरकारानें पाडून टाकिला; तरी तटाच्या आंतील प्रदेशास अद्यापि कोट (किल्ला) च ह्मणतात. तेथें व्यापारी व हुंडीवाले ह्यांच्या पेढ्या आहेत, व मुलकी, न्याय, विद्या, टपाल, तारायंत्र वगैरे खात्यांच्या सोयीकरितां, सरकारानें मोठमोठ्या इमारती बांधिल्या आहेत.

मुंबई बेटाची लोकसंख्या ८,२१,७६४ आहे. लंदन शिवाय करून ब्रिटिशराज्यांत मुंबई हें अतिशय मोठें शहर आहे. येथील लोक मुख्यत्वेंकरून मराठी, गुजराथी

व हिंदुस्तानी भाषा बोलतात. पृथ्वीवरील सर्व भागांतून व्यापाराकरितां आलेले लोक, इंग्रजी व दुसऱ्या पुष्कळ भाषा बोलतात. मुंबईपासून कलकत्ता १३०१ मैल व मद्रास ७९३ मैल दूर आहे.

ह्या बेटाची बहुतेक जमीन समुद्रांतून घेतली आहे. आणि उत्तरेकडील भाग, ठाणें जिल्ह्यांतील साष्टी व वांद्रें ह्या बेटांस पुलांनीं जोडला आहे. मुंबई येथील म्युनिसिपालिटीनें ठाणें जिल्ह्यांत विहार तुळसी आणि तान्सा ह्या ठिकाणीं मोठे तलाव बांधून त्यांतील पाणी लोखंडी नळानें मुंबईशहरांत नेलें आहे.

रंग देणें, कातडीं कमावणें व धातूचें काम करणें, हीं कामें ह्या बेटांतील व्यापाराच्या कामांपैकींच आहेत; परंतु ताग आणि कापूस ह्यांचें सूत काढून त्याचें कापड विणणें हें मुख्य व्यापाराचें काम आहे. हल्लीं सूत काढण्याचीं व कापड विणण्याचीं वाफेचीं यंत्रें (गिरण्या) पुष्कळ झाल्या आहेत, व त्यांत हजारों मनुष्यें काम करितात. नारळीचीं झाडें लावणें व दारू तयार करणें हींही फायद्याचींच कामें आहेत.

मुंबईस म्युनिसिपालिटी आहे. परंतु सरकारतर्फे जमिनीचा सारा, आणि स्टांपाचें उत्पन्न ह्यांचें काम पाहण्याकरितां कलेक्टर आहे; आणि मीठ, अफू, दारू व जहाजांवरील जकात घेण्याकरितां एक कमिशनर आहे.

मुंबईस युरोपाहून येणाऱ्या तारवांच्या व आगबोटींच्या संरक्षणाकरितां आरबस्थानाच्या नैर्ऋत्य कोणास आदन (एडन्) येथें ब्रिटिश सरकारचें ठाणें आहे. ह्याचें क्षेत्र

फळ ७५ चौरस मैल व लोकसंख्या ४४,०७९ आहे. तेथील हवा उष्ण आहे, व तेथें पाऊसही कमी पडतो. आदनापासून थोडक्या मैलांवर तांबड्या समुद्रांत पेरिम नांवाचें बेट आहे तें मुंबई सरकारच्या ताब्यांत आहे.

भाग २ रा.

सिंध प्रांत

मुंबई इलाख्यापैकीं हा अगदीं उत्तरेकडचा प्रांत आहे. ह्याचे उत्तरेस पंजाब व बलुचिस्थान; पूर्वेस जेसलमीरचें मैदान व राजपुतान्यांतील संस्थानें; दक्षिणेस कच्छचें रण व अरबी समुद्र आणि पश्चिमेस हाला आणि सुलेमान पर्वत हीं आहेत.

ह्या प्रांताचें क्षेत्रफळ ९२,७६७ चौरस मैल व लोकसंख्या ३०,०२,७११ आहे. पैकीं $\frac{3}{4}$ मुसलमान आहेत. ह्या प्रांतांत बहुत करून सिंधी व बलुची भाषा बोलतात. ह्या प्रांताचे मध्यभागीं सिंधुनद असून त्याचे कांठचा प्रदेश सपाट आहे; व त्यांतील जमीन सुपीक असून लागवडही चांगली होते. पाऊस म्हटला तर अगदीं थोडा पडतो, परंतु मार्च महिन्यापासून सप्टेंबर महिन्यापर्यंत सिंधूचें पाणी वाढत असतें. ह्यामुळें मध्यभागचे सपाट प्रदेशांत पूर येतात. शिवाय ह्या नदीचे कालवे काढून दूरवर नेले आहेत. ह्या प्रांताचा पश्चिमेकडचा प्रदेश डोंगराळ असून तेथें पुष्कळ धनगर लोक राहतात; व दक्षिणेकडचा प्रदेश क्षारयुक्त असून रोगकारक आहे. ह्याचे पूर्वेस मोठें मैदान

असून त्यांत पुष्कळ वाळूच्या टेंकड्या आहेत. सिंध हा, शेतकीचा व चराईचा मुलुख आहे, तरी तेथें मातीचीं भांडीं, कातड्याचें काम व गालिचे हे चांगले तयार होतात. आगबोटी, सिंधुनदांतून वर मुलतानपर्यंत जातात.

हा प्रांत कमिशनरचे ताब्यांत आहे व ह्याचे पांच भाग आहेत; पैकीं मधले तीन फार सुपीक आहेत, त्यांस जिल्हे म्हणतात. त्यांचीं नांवें–शिकारपूर, हैदराबाद आणि कराची. बाकीचे दोन पोलिटिकल सुपरिंटेंडेंटांच्या ताब्यांत आहेत. ह्यांशिवाय खैरपूर हें एक मुसलमानी संस्थान आहे.

१ **अपरसिंध फ्रंतियर**--(सिंधचे वरचे हद्दीवरचा प्रदेश) हा अगदीं उत्तरेकडचा भाग आहे. ह्याचे तीन तालुके आहेत. हा प्रदेश बहुतकरून सपाट आहे. उत्तरेकडची जमीन ओसाड आहे, परंतु इतर ठिकाणीं पाणी दिलें तर जमीन सुपीक आहे. ह्यांत जाकोबाबाद हें बरेंच मोठें शहर आहे. येथें लष्करी छावणी असते व एकंदर लोकसंख्या १२३९६ आहे.

२ **शिकारपूर**--हा जिल्हा अपरसिंध फ्रंतियरचे दक्षिणेस आहे. ह्याचे १७ तालुके आहेत. ह्यांतील जमीन सपाट असून त्यांत पूर येतात, जाडें भरडें कापड, हस्तिदंती खेळ व मातीचीं भांडीं हे व्यापाराचे जिन्नस ह्यांत तयार होतात.

व्यापाराकरितां प्रसिद्ध अशीं दोन शहरें आहेत. शिकारपूर, लोकसंख्या ४२,००४ आणि सक्कर, लोकसंख्या २९,३०२. पहिल्यांत खोरासनचे घाटानें व दुसऱ्यांत

बोलन घाटानें पश्चिमेकडील देशांतून व्यापाराकरितां जिन्नस येतात. लारखाना, आणि रोरी हींही बरींच मोठीं शहरें आहेत.

३ कराची जिल्हा—हा शिकारपूर जिल्ह्याचे दक्षिणेस आहे व ह्यांत १३ तालुके आहेत. ह्या जिल्ह्याचे तीन भाग आहेत; १ पश्चिमेकडील डोंगराळ व ओसाड प्रदेश, ह्यांत पाऊस क्वचित पडतो. २ मध्यभागीं सिंधूचे कांठचा सुपीक प्रदेश. ३ दक्षिणेकडील नवीन झालेला त्रिकोणाकृति दलदलीचा प्रदेश, हा रोगट आहे.

कापसाचें कापड, मातीचीं भांडीं व काथ्याचीं तरटें हे व्यापाराचे जिन्नस येथें तयार होतात.

मुख्य शहर कराची, येथें लष्करी छावणी असते व एकंदर लोकसंख्या १०,५,१९९ आहे. हें ह्या इलाख्यांत पांचवें मोठें शहर आहे. कराचीचें बंदर प्रसिद्ध आहे व तेथें गलबतांना चांगला आश्रय मिळतो. ठठ्ठा आणि कोत्री हींही बरींच मोठीं शहरें आहेत.

४ हैदराबाद जिल्हा—हा कराची जिल्हा व कच्छचें रण ह्यांचे उत्तरेस असून सिंधुनदाचे पूर्वेस आहे, व ह्यांत १३ तालुके आहेत. ह्यांतील जमीन मैदान असून त्यांत कालवे पुष्कळ आहेत. ह्यांत मोठमोठी अरण्यें आहेत, व पुष्कळ प्रदेश ओसाड आहे, परंतु त्यांत मीठ सांपडतें.

सिंधप्रांतांत व्यापाराची मुख्य जागा हैदराबाद ही आहे. येथील गालीचे, कापसाचें व रेशमाचें कापड व मातीचीं भांडीं व कलाबतूचें काम हीं सर्व जगप्रसिद्ध आहेत. येथील लोक-

संख्या ५८,०४८ आहे. हैदराबाद ही सिंधचे अमिराची राजधानी होती; हैदराबादेजवळ मियानी येथें सर चार्लस नेपियर ह्यानें सिंधचें अमिराचा पराजय केला.

५ थर आणि पारकर—हा भाग, हैदराबाद जिल्ह्याचे पूर्वेस आहे व ह्यांत ७ तालुके आहेत. ह्याचे तीन भाग आहेत. १ पश्चिमेस पूर्व किनाऱ्याचें मैदान, ह्यांत कालवे पुष्कळ आहेत. २ मध्यभागीं थरचें अरण्य, हें मोठें असून त्यांत जागजागीं वाळूचीं टेंकाडें आहेत. ३ आग्नेयेस पारकर, हें कच्छचे रणांत बेटासारखें दिसतें. पाऊस क्वचित पडतो. थरचें अरण्य आणि पारकर ह्यांत पाणी दुर्मिळ आहे, बनाती, गालीचे आणि कातड्याचें काम हे व्यापाराचे जिन्नस येथें तयार होतात. ह्यांत उमरकोट, हा बराच मोठा गांव आहे.

६ खैरपुर संस्थान—हें थर आणि पारकर ह्यांचे उत्तरेस असून मीर फैजमहमदखान ह्याचे ताब्यांत आहे. कोत्रीरोरी रेल्वेचा रस्ता ह्या संस्थानांतून जातो. त्याचे योगानें ह्या संस्थानांतील व्यापारास उत्तेजन आलें आहे.

भाग ३ रा.

कच्छ.

हा प्रांत सिंधप्रांताचे आग्नेयेस आहे. ह्याचे उत्तरेस, पूर्वेस आणि आग्नेयेस रण, दक्षिणेस आणि नैर्ऋत्येस कच्छचें आखात व आरबी समुद्र, आणि वायव्येस कोरी नदी

(सिंधूचा पूर्व फांटा). रण हें एक विस्तीर्ण रेतीचें मैदान आहे. तें पावसाळ्यांत पाण्यानें आच्छादलेलें असतें त्यावेळीं कच्छ हें एक बेट आहे असें दिसतें.

पर्वत—दक्षिणबाजू खेरीज करून ह्या प्रांताचे सभोंवतीं डोंगरांच्या ओळी आहेत. दक्षिणेकडील प्रदेश अगदीं सपाट असून जमीन फार सुपीक आहे. मुख्य ओळी तीन आहेत व त्या पूर्वपश्चिम गेल्या आहेत. १ उत्तरधार, ही पश्चिमेकडून पूर्वेकडे रणांतून चोरवाड्याकडे गेली आहे. हिचें काळोनामक शिखर सर्वांत अधिक उंच आहे. २ मध्यधार, ही कच्छचे उत्तरेस कच्छ आणि रण ह्यांचे मध्यें आहे. हिचे धिणोधर नांवाचें शिखर १,३६८ फूट उंच आहे. ३ चाडवा, ही भुजचे दक्षिणेस पूर्वपश्चिम गेली आहे. हिचें ननामो नांवाचे शिखर १,४२४ फूट उंच आहे.

नद्या—ह्या प्रांतांत सांगण्यासारख्या मोठ्या नद्या नाहींत, तरी नागमती, रुक्मावती, आणि खारी ह्या तीन नद्यांस बारमाही पाणी असतें.

हें संस्थान एका रजपूत राजाच्या ताब्यांत आहे, त्यास राव असें ह्मणतात. रावाचे नातेवाईक पुष्कळ आहेत व त्यांचे ताब्यांत संस्थानचा बराच भाग तोडून दिलेला आहे. ते बहुतकरून स्वतंत्रपणानें वागतात. ह्या संस्थानची राजधानी भूज, हें शहर, राव श्रीखेंगारजी ह्यांनें संवत १६०९ ह्या वर्षीं बांधिलें. ह्या शहरची लोकसंख्या २९,४२१ आहे. मांडवी हें ह्या संस्थानांत मोठें बंदर आहे. येथील वस्ती २८,१५९ आहे व येथें व्यापारही बराच

चालतो. गलबतांच्या सोयीकरितां येथें एक दीपगृह बांधिलें आहे. मंदरा, लाखपत, जखावु आणि तुणा हीं बरींच मोठीं बंदरें आहेत. सुमरीरोह, भद्रेश्वर, केरा आणि कंथकोट हीं शहरें फार प्राचीन काळचीं असून येथें जैनधर्मीचीं देवालयें आहेत. शिवाय, अंजर, रापर, बची, बेला, नलिया, कोथरा, आणि तेरा हीं बरींच मोठीं शहरें आहेत.

ह्या संस्थानांत लहान मोठे ८७८ गांव आहेत, व कामाचे सोयीकारितां ह्याचे १६ परगणे केले आहेत. दिवाणी व फौजदारी संबंधीं सर्व कामें व महसुलासंबंधीं सर्व कामें ब्रिटिश मुलखांतील पद्धतीप्रमाणेंच चालतात. भूज आणि मांडवी ह्या दोन ठिकाणीं धर्मार्थ दवाखने आहेत.

इंग्रज सरकारतर्फे पोलिटिकल एजंत भूज येथें असतो व तेथें इंग्रज सरकारची थोडीशी फौजही असते.

जरीचे कामाविषयीं या संस्थानची आख्या आहे व येथें कापसाचीं व रेशमी वस्त्रें चांगलीं होतात. ह्या संस्थानांत थोडा सोराही तयार करितात. कोळशाच्या खाणी ह्या संस्थानांत आहेत; परंतु त्यांतून कोळसे काढीत नाहींत. तेल, तूप, धान्य, घोडे, म्हशी, गाई, बैल आणि उंटें हीं येथून परमुलखांत रवाना होतात.

भाग ४ था.

गुजराथ.

ह्या प्रांताचे उत्तरेस राजपुताना; पश्चिमेस कच्छचें आखात व रण आणि अरबी समुद्र; दक्षिणेस कोंकण आणि पूर्वेस

राजपुताना, मध्य हिंदुस्थानांतील संस्थानें व खानदेश आणि नाशिक जिल्हे हीं आहेत. ह्या प्रांताचे काठेवाड आणि खुद्द गुजराथ असे दोन भाग आहेत. काठेवाड हें एक द्वीपकल्प असून तें कच्छचें आखात व खंबायतचें आखात ह्यांच्या मध्यें आहे. उत्तरेकडील भाग खेरीज करून, खुद्द गुजराथेंतील जमीन मळईची असून सपाट आहे व तींत उत्तम प्रकारचें पीक होतें.

ह्या प्रांतांतल्या इंग्रज सरकारच्या मुलखाचे पांच भाग आहेत. उत्तरेकडून प्रारंभ केला असतां त्यांचीं नांवें अहमदाबाद, खेडा, पंचमहाल, भडोच आणि सुरत हीं आहेत.

अहमदाबाद जिल्हा—गुजराथ प्रांतांतला हा अगदीं उत्तरेकडचा जिल्हा आहे, व ह्यांत ७ तालुके आहेत. त्यांचीं नांवें-प्रांतीज, विरमगांव, धोलका, दसक्रोई, धुन्धुका, घोघो आणि सानंद.

ह्या जिल्ह्याचे उत्तर भागांत लहान लहान टेंकड्या असून प्रदेश डोंगराळ आहे. अगदीं पश्चिमेकडच्या प्रदेशांत पूर फार येतात, ह्यामुळें तेथें चांगली शेतकी होत नाहीं. बाकी सर्व भाग सपाट व उघडा असून जमीन चांगली सुपीक आहे, व लागवडही चांगली होते. ह्या जिल्ह्यांत साबरमती शिवाय पुष्कळ लहान लहान नद्या असून पाण्याचा पुरवठा चांगला आहे.

शहरें:—साबरमतीचे कांठीं अहमदाबाद, लोकसंख्या १,४८,४१२ हें ह्या इलाख्यांत तिसरें मोठें शहर आहे. हें सुलतान महमद यानें सन १४११ त बांधिलें. हें गुज-

रायची पूर्वीची राजधानी होतें. येथें व्यापार पुष्कळ चालतो. येथील मश्रू, किनखाप, रेशीमकांठी धोतरजोडे आणि लुगडीं हीं प्रख्यात आहेत. येथील जुन्या इमारती पाहण्यासारख्या आहेत. विरमगांव, धोल्का, धुन्धुका आणि प्रांतिज हीं शहरें ह्या जिल्ह्यांत आहेत. धोलरा हें बरेंच मोठें बंदर आहे. येथून उत्तरगुजराथेंतील सर्व माल रवाना होतो. घोघो, हें दुसरें बंदर आहे.

पात्रीजवळ खाराघोडा म्हणून ठिकाण आहे तेथें मिठाचा मोठा कारखाना आहे, व तेथून मीठ आणण्याकरितां विरमगांवापासून एक आगगाडीचा फांटा नेला आहे. तेथील मीठ सर्व इलाख्यांत उत्तम असें म्हणतात.

खेडा जिल्हा—हा जिल्हा अहमदाबाद जिल्ह्याचे दक्षिणेस व पूर्वेस आणि महीनदीचे पश्चिमेस व उत्तरेस आहे. ह्यांत ७ तालुके आहेत त्यांचीं नांवें—कंपडवण्ज, ठासरा, नरिआद, मेहमदाबाद, मातर, आनंद, आणि बोरसद.

ईशान्येचे बाजूस जमीन जरा उंच आहे, बाकी सर्व जिल्ह्यांत जमीन सपाट असून पाणी विपुल आहे. शेतकी उत्तम होते, व लोकांचा मुख्य धंदा शेतकी हा आहे. मही आणि साबरमती ह्या दोन मुख्य नद्या आहेत. शिवाय वात्रक, मेश्वो आणि शेढी ह्या नद्या बऱ्याच मोठ्या असून महीला मिळतात.

शहरें.—खेडा हें जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें आहे. वात्रक आणि शेढी ह्या दोन नद्यांचे संगमावर खेड्याचा किल्ला आहे. नरिआद, लोकसंख्या २९,०४८ हें ह्या जिल्ह्यांत

मोठें शहर आहे. कपडवण्ज, येथें ग्लास आणि साबू ह्यांचे कारखाने आहेत. उमरेट, बोरसद, महुधा, आनंद, व मेहमदाबाद, हीं बरींच मोठीं शहरें आहेत. डाकूर, येथें रणछोडजीचें देवालय आणि गोमतीकुंड आहे. येथें प्रतिपौर्णिमेस बरीच यात्रा भरते. आनंदपासून डाकूरपर्यंत रेलवेचा फांटा नेला आहे.

पंचमहाल जिल्हा—हा जिल्हा महीनदीचे पूर्वेस आहे. रेवाकांठा एजन्सींतील बारिया संस्थानानें ह्या जिल्ह्याचे ईशान्य आणि नैर्ऋत्य असे दोन भाग झाले आहेत. ईशान्य भागापेक्षां नैर्ऋत्य भाग विशेष सुपीक आहे. हा प्रदेश उघाड असून पावगडचे डोंगरांशिवाय सपाट आहे. ह्याचे उत्तरेकडे कांहीं सुपीक खोरीं आहेत. परंतु जमीन एकंदरीनें डोंगराळ असून लागवड थोडी होते. लोकांचा धंदा शेतकी हा आहे.

ह्या जिल्ह्यांत सांगण्यासारखी नदी मही आहे व ह्यांत तीन तालुके आहेत, त्यांचीं नांवें:—गोद्रा, कलोल आणि दोहद. शिवाय ह्या जिल्ह्यांत दोन पेटे आहेत. गोद्रा, लोकसंख्या १४,६९१ हें जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें आहे. दोहद आणि झालोद, हीं बरींच मोठीं शहरें आहेत.

हा प्रांत पूर्वी शिंदे सरकारचे ताब्यांत होता, परंतु आतां इंग्रजसरकारच्या ताब्यांत आहे.

४ भडोच जिल्हा.—हा महीनदीचे दक्षिणेस व कीमनदीचे उत्तरेस आहे व ह्यांत ५ तालुके आहेत त्यांचीं नांवें:—भडोच, अंकलेश्वर, वाग्रा, अमोद आणि जंबुसर.

नर्मदेच्या मुखाजवळचें सुपीक मैदान, ह्या जिल्ह्यांत आहे. ह्या जिल्ह्यांत जंगल फारसें नाहीं परंतु झाडें पुष्कळ आहेत. लोकांचा मुख्य धंदा शेतकी हा आहे. नर्मदा, मही आणि कीम ह्या मोठ्या नद्या ह्या जिल्ह्यांत आहेत.

शहरें—भडोच, लोकसंख्या ४०,१६८ हें मुख्य शहर नर्मदेच्या मुखाजवळ आहे. येथें व्यापार मोठा चालतो. जंबुसर आणि अंकलेश्वर हीं बरींच मोठीं शहरें आहेत. टंकारिया बंदर, जंबुसरपासून नऊ मैलांवर आहे.

धंतुरिया आणि कासवा हीं दोन बेटें नर्मदा नदींत आहेत; पैकीं पहिल्यांत वस्ती आहे.

५ सुरत जिल्हाः—हा जिल्हा गुजराथेंत अगदीं दक्षिणेकडचा असून उत्तरेस कीमनदी व दक्षिणेस दमणगंगा ह्यांच्या मध्यें आहे. ह्यांत ८ तालुके आहेत, त्यांचीं नांवें:—पार्डी, बलसाड, चिखली, जलालपूर, बारडोली, मांडवी, चोऱ्यायशी आणि ओलपाड.

दक्षिणेकडील प्रदेश खेरीज करून ह्या जिल्ह्यांतील सर्व प्रदेश सपाट मैदान आहे. पश्चिम किनाऱ्यावर पुष्कळ खाड्यां आहेत, त्या उघाडीचे दिवसांत बंदरांऐवजीं उपयोगीं पडतात. शेतकी आणि मासे धरणें, हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत. ह्या जिल्ह्यांत पुष्कळ नद्या आहेत पैकीं तापी सर्वांत मोठी आहे.

शहरेंः—सुरत, लोकसंख्या १,०९,२२९ हें ह्या इलाख्यांत चौथें मोठें शहर आहे. हें तापी नदीचे मुखाजवळ असून मोठें बंदर आहे. तेथें व्यापार मोठा चालतो. इंग्लिश लोकांनीं आपली पहिली वखार, सन १६१२ त

येथें स्थापिली. बलसाड हें बंदर असून येथें व्यापार बराच चालतो. ह्या बंदरांतून धान्य, गूळ, सागवानी लांकूड वगैरे पुष्कळ जिन्नस परमुलखास रवाना होतात. रांदेर, हें तापीचे कांठीं आहे.

भाग ५ वा.

गुजराथेंतील संस्थानें.

हीं संस्थानें इंग्रज सरकारचे मुलखासभोंवतीं पसरलेलीं आहेत. ह्यांचें क्षेत्रफळ ४६,१३१ चौरसमैल व लोकसंख्या ७३,९९,१३० आहे. ह्यांतील आठ भागांचें वर्णन अनुक्रमें पुढें केलें आहे.

काठेवाड एजन्सी.

काठेवाड हें द्वीपकल्प कच्छचे रणाचे दक्षिणेस आहे. गायकवाड सरकारचे, अमरेली, धारी, कोडीनार, दासनगर आणि ओखामंडल, हे महाल ह्याच प्रांतांत आहेत.

ह्यांत पांच पर्वत आहेत, त्यांत गिरनारचा पर्वत सर्वांत उंच आहे. त्याची उंची ३,५०० फूट आहे. भादर, शेत्रुंजी आणि मचू ह्या मुख्य नद्या आहेत.

कामाच्या व्यवस्थेकरितां ह्याचे चार भाग केले आहेत त्यांस प्रांत असें ह्मणतात. ह्या प्रांतांवर एक पोलिटिकल एजंत असतो तो राजकोट येथें राहून सर्व प्रांतांची व्यवस्था पहातो. त्याचे हाताखालीं, चार असिस्टंत पोलिटिकल एजंत असतात. व त्या प्रत्येकाच्या ताब्यांत एक एक प्रांत असतो.

प्रांत १ ला. झालवाडा ह्यांतील संस्थानें, झाल जातीचे रजपूत घराण्याकडे आहेत. त्यांत धांगधा हें मुख्य आहे. ह्याची लोकसंख्या १,०३,७५४ आहे. येथील राजास राजेसाहेब असें म्हणतात. शिवाय वाकानेर, वढवाण, लींमडी, वगैरे पुष्कळ संस्थानें आहेत.

प्रांत २ रा. सोरठ, ह्यांतील संस्थानें मुसलमान घराण्याकडे आहेत. त्यांत जुनागड हें मुख्य आहे. ह्याची लोकसंख्या ४,८४,१९० आहे. येथील राजास नबाब असें म्हणतात. बांटवा, हें याच घराण्याकडे आहे. जाफराबाद, हें जंजिऱ्याचे हबशाकडे आहे. पोरबंदर हें जेठवा जातीचे रजपूत घराण्याकडे असून ह्याच प्रांतांत आहे.

प्रांत ३ रा. गोहिलवाड, ह्यांतील संस्थानें, गोहिल जातीचे रजपूत घराण्याकडे आहेत. त्यांत भावनगर हे मुख्य आहे. ह्याची लोकसंख्या ४,६७,२८९ आहे. येथील राजास ठाकूर असें ह्मणतात. पालिठाणी हें संस्थान ह्याच प्रांतांत आहे.

प्रांत ४ था. हालर, ह्यांतील संस्थानें जारिजा रजपूत घराण्याकडे आहेत. त्यांत नवानगर हें मुख्य आहे. ह्याची लोकसंख्या ३,७९,६११ आहे. येथील राजास जाम असें म्हणतात. शिवाय, राजकोट, गोंडल, मोरवी वगैरे दुसरीं संस्थानें पुष्कळ आहेत.

ह्या प्रांतांतून कापूस, लोंकर, तेल, गूळ, घोडे व जनावरें व्यापाराकरितां मुंबईस रवाना होतात. पोरबंदर येथील इमारतीचे दगडांच्या खाणी फार प्रसिद्ध आहेत.

पालनपूर एजन्सी.

गुजराथचे उत्तरेकडील प्रदेश ह्यांत येतो व हा कच्छाचे रणाचे पूर्वेस आहे. ह्याचे उत्तरेकडील व ईशान्येकडील प्रदेश डोंगराळ आहेत. बाकी सर्व सपाट मैदान असून त्यांत सर्व धान्यें पिकतात. शिवाय पालनपूर संस्थानांत ऊंस, कापूस व अफू ह्यांचें पीक होतें.

ह्यांत ११ संस्थानें आहेत. पैकीं पालनपूरचें संस्थान सर्वांत मोठें आहे. ह्याची लोकसंख्या २,७४,८६४ आहे; व हें पठाण राजाच्या ताब्यांत आहे. राधनपूर हें दुसरें संस्थान. ह्याची लोकसंख्या ९८,०१७ आहे व हेंही पठाण राजाचे ताब्यांत आहे. बाकी संस्थानांपैकीं कांहीं रजपूत व कांहीं कोळी राजांचे ताब्यांत आहेत. डीसा येथें इंग्रज सरकारचे फौजेची छावणी असते.

ह्या प्रांतांवर देखरेख ठेवण्याकरितां एक पोलिटिकल सुपरिंटेंडेन्त असतो, तो पालनपूर येथें राहतो.

महीकांठा एजन्सी.

गुजराथचा ईशान्य भाग, ह्या प्रांतांत येतो. ह्याचे उत्तरेस अबूचा पहाड, व पूर्वेस मेवाड प्रांत. ह्याचे उत्तरेस व पूर्वेस डोंगर असून जंगलें आहेत. बाकीचा प्रदेश सपाट आहे. ह्यांत साबरमती, वात्रक, हातमती, खारी, वगैरे पुष्कळ नद्या आहेत. ह्याचे ६ परगणे आहेत.

ह्या प्रांतांत ५९ जहागीरदार आहेत, पैकीं १८ रजपूत आणि बाकी कोळी जातीचे आहेत. ह्यांत ईदरचें संस्थान सर्वांत मोठें आहे. हें रजपूत राजाच्या ताब्यांत आहे, त्यास महाराज असें म्हणतात. ह्याची लोकसंख्या

३,०२,१३४ आहे. मुख्य शहर ईडर, येथें महाराज राहतो. दांटा येथें संगमरवरी दगडांच्या खाणी आहेत.

ह्या प्रांतावर एक पोलिटिकल एजन्त असतो, तो सादरा येथें राहतो.

रेवाकांठा एजन्सी.

गुजराथचे पूर्वेकडील प्रदेश, ह्यांत येतो. ह्या प्रांतांत जागजागीं सपाट मैदानें आहेत. परंतु जमीन बहुतकरून उंचसखल असून डोंगराळ आहे, ह्यांत नर्मदा व मही ह्या मोठ्या नद्या आहेत.

ह्या प्रांतांत पुष्कळ संस्थानें आहेत, पैकीं राजपिंपळा हें सर्वांत मोठें आहे. ह्याची लोकसंख्या १,७१,७७१ आहे. हें रजपूत राजाचे ताब्यांत आहे, त्यास महाराज असें ह्मणतात व तो नांदोद येथें राहतो. ह्या संस्थानांत मौल्यवान् दगड सांपडतात. छोटाउदेपूर, लुनावाडा, व देवगडबारिआ हीं बरींच मोठीं संस्थानें असून रजपूत राजांच्या ताब्यांत आहेत. बालासिनोर हें मुसलमान राजाच्या ताब्यांत आहे.

ह्या प्रांतांत सर्व प्रकारचीं धान्यें पिकतात. जंगलें फार असल्या कारणांनें इमारतीचें लांकूड पुष्कळ होतें; कापूसही थोडथोडा पिकतो.

ह्या प्रांताची व्यवस्था पाहण्याकरितां एक पोलिटिकल एजन्त असतो, तो बडोदें येथें राहतो.

गाइकवाडाचें राज्य.

गाइकवाडाच्या राज्याचे चार भाग अथवा सुभे आहेत. मुख्य भाग, भडोच आणि खेडा जिल्हे, पंचमहाल जिल्हा

आणि रेवाकांठा एजन्सी ह्यांच्या मध्यें आहे. ह्यांत बडोदें हें मोठें शहर आहे. येथें गाइकवाड राहतो व येथील लोकसंख्या १,११,४९० आहे.

दुसरा भाग, सुरत जिल्ह्यांत आहे, त्याचें नवसरी, हें मुख्य ठाणें आहे.

तिसरा भाग, काठेवाड प्रांतांत आहे, त्याचें अमरेली मुख्य ठाणें आहे. ह्यांत द्वारका हें प्रसिद्ध देवस्थान आहे.

चौथा भाग, पालनपूर आणि महिकांठा एजन्स्या व अहमदाबाद आणि खेडा जिल्हे ह्यांच्यामध्यें आहे. ह्यांत पट्टण हें मुख्य ठाणें आहे. ह्यांत सिधपूर हें प्रसिद्ध क्षेत्र आहे.

शिवाय खानदेश जिल्ह्यांतील वाजपूर तर्फेवर गायकवाडाची मालकी आहे.

ह्या संस्थानांत सर्व प्रकारचीं धान्यें, कापूस, ऊंस व अफू ह्यांचें पीक होतें. पुष्कळ ठिकाणीं कापड तयार होतें.

इंग्रजसरकारतर्फे बडोदें येथें एक स्पेशल कमिशनर व गवरनर जनरलचा एजन्त ह्या नांवाचा अधिकारी असतो; व तेथें इंग्रज सरकारची कांहीं फौजही असते. काठेवाड रेवाकांठा, महीकांठा आणि पालनपूर ह्यांतील जहागीदारांकडील गायकवाडाची खंडणी इंग्रजसरकार वसूल करून गायकवाडास देतें.

खंबायताचें संस्थान.

हें अमदाबाद जिल्ह्याचे पश्चिमेस व महीनदीचे उत्तरेस आहे. येथील राजा, मोंगल घराण्यांतला असून त्याला नबाब असें म्हणतात.

हें संस्थान खेड्याचे कलेक्टराचे ताब्यांत आहे. मुख्य शहर खंबायत हें महीनदीचे मुखाजवळ आहे.

ह्या संस्थानांत कापसाचें कापड व सतरंज्या चांगल्या तयार होतात. सर्व प्रकारचीं धान्यें, तीळ, कापूस व अफू हें मुख्य उत्पन्न आहे. खंबायतचें बंदर मोडत चालल्यामुळें तेथील व्यापार कमी होत चालला आहे.

पंचमहाल एजन्सी.

पंचमहालचे आग्नेयेस जें नारुकोटचे लहान संस्थान आहे, तें ह्यांत मोडते. ह्या प्रदेश अगदीं रांगट आहे. ह्यांत कोळी व दुसरे भिल्लासारखे रानटी लोक (त्यांस नाईकरा असें म्हणतात) आहेत ते राहतात. तेथील राजा कोळी जातीचा आहे. तो पंचमहालांतील कलेक्टराचे ताब्यांत आहे. ह्या संस्थानांत थोडेसें धान्य उत्पन्न होतें; परंतु व्यापाराचा मुख्य जिन्नस म्हटला म्हणजे इमारतीचें लांकूड होय.

सुरत एजन्सी.

ह्याखालीं सचीन, वासदा आणि धरमपूर हीं संस्थानें आहेत. त्यांची व्यवस्था सुरतेचा कलेक्टर पाहतो. ह्या संस्थानांचे संबंधानें त्यास गवरनराचा एजन्त असें म्हणतात.

सचीन.—ह्या संस्थानांत १७ गांव असून ते सुरत जिल्ह्याचे चौऱ्यायशीं तालुक्यांत पसरलेले आहेत. हें मुसलमान राजाचे ताब्यांत आहे, त्यास नबाब असें म्हणतात.

वासदा आणि धरमपूर.—हीं संस्थानें सुरत जिल्ह्याचे पूर्वेस असून रजपूत राजांच्या ताब्यांत आहेत

ह्यांची लोकसंख्या अनुक्रमें ४१,३७३ आणि १,२०,४९८ आहे. ह्यांतील जमीन डोंगराळ असून तींत जंगलही बरेंच आहे. तेथें इमारती लांकूड व शिसवीचें लांकूड पुष्कळ होतें. तांदूळ, नागली, ज्वारी, कडदण व ऊंस ह्यांचेंही पीक बरेंच होतें.

भाग ६ वा.

कोकण.

सह्याद्रि पर्वत व समुद्र ह्यांचेमध्यें जी अरुंद जमीनीची पट्टी आहे, तिला कोकण असें म्हणतात. ह्या प्रदेशांत भाताचीं उंचीं खांचरें व नारळींचीं आगरें पुष्कळ आहेत. परंतु एकंदरीनें हा प्रदेश उंचसखल असून डोंगराळ आहे व जागजागीं तुटक तुटक डोंगर आहेत. जमिनीचा उंचसखलपणा व ओलसरपणा ह्यामुळें ह्या प्रदेशांत झाडी चांगली होते व लहान लहान सागाचीं झाडेंही पुष्कळ होतात. हा प्रदेश सुरतेपासून गोंव्यापर्यंत पसरला आहे व ह्याचे ठाणें, जव्हार, कुलाबा, जंजिरा, रत्नागिरी आणि सांवतवाडी असे ६ विभाग आहेत.

१ ठाणें जिल्हा.—हा जिल्हा, सुरतजिल्हा आणि पोर्तुगीज लोकांचा दमण प्रांत ह्यांचे दक्षिणेस आहे. ह्यांत ९ तालुके आहेत, त्यांचीं नांवें—डाहाणू, माहीम, वसई. साष्टी, वाडें, भिवंडी, कल्याण, शाहापूर आणि मुरबाड. शिवाय उंबरगांव हा एक पेटा आहे.

पूर्वेस व ईशान्येस जमीन उंच असून क्वचित् लागवड केलेली अशी आहे. समुद्रकिनाऱ्याजवळची जमीन सखल

आहे, आणि जेथें समुद्राचें पाणी वाढत नाहीं तेथें पीक चांगलें येतें. ह्यांत नद्या सांगण्यासारख्या मोठ्या नाहींत वसईची, दातिवऱ्याची वगैरे खाड्या ह्या जिल्ह्यांत आहेत त्यांतून थोडाबहुत गलबतांनीं व्यापार चालतो. दर्याकिनाऱ्यावरील गांवांत मासे मारणारे लोक पुष्कळ आहेत.

मुख्य शहर ठाणें, लोकसंख्या १७,४५५. हें साष्टीचे टांत आहे. वांद्रें, भिवंडी, कल्याण, वसई, कुर्लें, आणि माहिम, हीं बरींच मोठीं शहरें आहेत. कल्याण, येथे रेलवे कंपनीचा मोठा कारखाना आहे. वांद्रें येथून मुंबई व साष्टी या दोन बेटांत जाण्याकरितां दोन पूल बांधिले आहेत वसई येथें एक भुईकोट किल्ला आहे, तो पूर्वीं पोर्तुगीज लोकांचे ताब्यांत होता, तेथें साखर करण्याचे कारखाने आहेत. आगाशी येथें सुकेळीं होतात. हा पदार्थ दुसरे कोणतेही स्थळीं होत नाहीं.

२ जव्हार संस्थान.—ह्याचे सभोंवताला ठाणें जिल्हा आहे व ह्याचे तीन महाल आहेत. मुलुख जंगली व डोंगराळ आहे. भात, नागली, वरी, काठण वगैरे धान्यें पिकतात. रानांतील झाडांचेंही बरेच उत्पन्न होतें. येथील राजा कोळी जातीचा आहे. हें संस्थान ठाण्याचे कलेक्टराच्या ताब्यांत आहे.

३ कुलाबा जिल्हा.—हा जिल्हा, ठाणें जिल्हा व मुंबई बंदर ह्यांचे दक्षिणेस आहे व ह्यांत ७ तालुके आहेत, त्यांचीं नांवें:—अलिबाग, पनवेल, कर्जत, पेण, रोहें, माणगांव आणि महाड. शिवाय उरण, खालापूर व नागोठणें हे तीन पेटे आहेत.

ह्या जिल्ह्यांत डोंगर पुष्कळ आहेत, पैकीं कांहीं फार उंच असून थेट पश्चिमेकडे गेले आहेत व कांहीं तुटक शिखरें आहेत. या जिल्ह्याचे उत्तरेकडे नागोठण्याची खाडी, पश्चिमेस रोह्याची खाडी आणि दक्षिणेस बाणकोटची खाडी आहे. ह्यांत भरतीचें पाणी लांबवर जातें, म्हणून ह्यांतून गलबतांनीं व्यापार पुष्कळ चालतो. भात पिकवणें, तेल काढणें, सुंभ तयार करणें, मासे मारणें आणि मीठ उत्पन्न करणें हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत. रेशीम विणण्याचें काम, जें पोर्तुगीज लोकांनीं चालू केलें असें म्हणतात, तें रेवदंडा येथें सुरू आहे. समुद्रकिनाऱ्यावर माडांचीं व पोफळींचीं मोठमोठीं आगरें आहेत.

अलिबाग हें बंदर असून जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें आहे. पनवेल आणि उरण हीं बरींच मोठीं शहरें आहेत. पेण आणि महाड ह्या ठिकाणीं भाताचा मोठा व्यापार चालतो. नागांव, चौल, रेवदंडा, रोहेंअष्टमी, नागोठणें आणि तळें, हीं मोठीं गांवें आहेत.

४ **जंजिरा संस्थान**--हें मुंबईहून रत्नागिरीस जातांना सुमारें अर्ध्या रस्त्यावर समुद्रकांठीं आहे. हें संस्थान व रत्नागिरी जिल्हा ह्याचे दरम्यान बाणकोटची खाडी आहे.

हें संस्थान सिद्दी म्हणजे अबिसिनियन् राजाच्या ताब्यांत आहे. त्यास नबाब असें म्हणतात. तो जंजिऱ्याचे किल्ल्यांत राहतो. जंजिरा येथें एक असिस्तंत पोलिटिकल एजन्त असतो. तो कुलाब्याचे कलेक्तराचे हुकुमानें काम करितो. ह्या नबाबाची मालकी, काठेवाडांतील जाफराबादेवरही आहे.

लुगडीं विणण्याचें काम ह्या संस्थानांत होतें, व भात, नागली आणि मीठ, हीं पुष्कळ पिकतात.

५ रत्नागिरी जिल्हा.—हा कुलाबा जिल्हा आणि जंजिरा संस्थान ह्यांचे दक्षिणेस आहे व ह्याचे ९ तालुके आहेत, त्यांचीं नांवें: दापोली, खेड, चिपळूण, संगमेश्वर, रत्नागिरी, राजापूर, देवगड, मालवण आणि वेंगुर्लें. शिवाय ह्या जिल्ह्यांत मंडणगड व गुहागर असे दोन पेटे (महाल) आहेत.

सखल जमिनींकीं कांहीं भातखाचरें आहेत, तीं उंचीं आहेत, परंतु जमीन बहुतकरून वाईट असून खडकाळ आहे. ह्यांत डोंगर पुष्कळ आहेत. किनारा खाड्यांनीं व नद्यांनीं जागजागीं तुटलेला आहे. शेतकी, मासे मारणें, व चुना तयार करणें, हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत.

रत्नागिरी- लोकसंख्या १४३०३ हें बंदर असून जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें आहे. वेंगुर्लें, मालवण, राजापूर आणि चिपळूण हीं बंदरें असून येथे व्यापार पुष्कळ चालतो. हर्णई हेंही बंदर असून येथें किल्ला आहे. आचरें, मसुरें, देवरूख, संगमेश्वर, मालगुंड, गुहागर, खेड, दाभोळ, मुरुड, आंजर्लें, केळशी आणि बाणकोट हीं मोठीं गांवें आहेत.

६ सांवतवाडी संस्थान. हें कोकणपट्टींत अगदीं दक्षिणेकडे आहे व हें भोंसल्यांच्या घराण्यापैकीं एका मराठी सरदाराच्या ताब्यांत आहे. इंग्रज सरकारचा पोलिटिकल एजन्त सांवतवाडी येथें राहतो. सांवतवाडी येथें खेळाचें रंगीत सामान चांगलें तयार होतें. भात, नाचणी, वरी, नारळ व हिरडे ह्यांचे पुष्कळ पीक होतें.

भाग ७ वा.

देश.

सह्याद्रीचे पूर्वेकडील प्रदेशास देश म्हणतात. हा प्रदेश सपाट असून त्यांतून मोठमोठ्या नद्या वाहतात. त्यांच्या कांठची जमीन सुपीक आहे, परंतु हवा कोरडी असून पावसाचा नेम नसतो. सुबत्तेचे वर्षांतही पावसाळ्याखेरीज इतर दिवसांत मैदानें ओसाड व उद्भिज्जांरहित असतात.

१ **खानदेश जिल्हा**—हा जिल्हा, ह्या इलाख्यांत मोठा आहे. ह्याचे उत्तरेस सातपुड्याचे डोंगर व दक्षिणेस सातमाळा किंवा अजिंठ्याचे डोंगर आहेत. ह्यांत १६ तालुके आहेत, त्यांचीं नांवें:— धुळें, अमळनेर, एरंडोल, पाचोरें, चाळिसगांव, पिंपळनेर, नंदुरबार, विरदेल, तळोदें, शहादें, शिरपूर, चोपडें, सावदें, भुसावळ, नसराबाद, आणि जामनेर. शिवाय या जिल्ह्यांत सहा पेटे आहेत त्यांचीं नांवें:— यावल, रावेर, भडगांव, पारोळें, एदलाबाद आणि निजामपूर.

ह्या जिल्ह्याचा पूर्वेकडील भाग व मध्यभाग, कांहीं लहान लहान डोंगरांच्या ओळींखेरीज करून सपाट आहे; आणि जरी जागजागीं सुपीक शेतें आहेत तरी बहुतकरून सर्व प्रदेश ओसाड व उदास दिसतो. उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील प्रदेश उंचवट्याचा असून त्यांत दाट झाडी आहे व त्यामध्यें भिल्ललोक राहतात. ह्या जिल्ह्यांत मोठ्या नद्या, तापी, व तिला मिळणारी गिरणा ह्या आहेत. ह्या नद्यांचे कांठची जमीन बहुधा सुपीक व चांगली लागवड केलेली

आहे. शेतकी हा लोकांचा मुख्य धंदा आहे; विणकामही पुष्कळ ठिकाणीं बरेंच चालतें.

धुळें, लोकसंख्या २१८८० हें जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें आहे. चोपडें, धरणगांव, जळगांव, पारोळें, भुसावळ, एरंडोल, नशिराबाद, यावल आणि शिरपूर हीं बरींच मोठीं शहरें आहेत. शिवाय भडगांव, जामनेर, बोदवड, रावेर, सावदें, फैजपूर, शहादें, प्रकाशें, तळोदें, नंदुरबार, पिंपळनेर, अमळनेर, शेंदूरणी आणि पाचोरें हीं मोठीं गांवें आहेत. भुसावळ येथें रेल्वे कंपनीचा मोठा कारखाना आहे. येथून नागपुराकडे एक रेल्वेचा फांटा नेला आहे.

२ **खानदेश एजन्सी**—हा भाग खानदेश जिल्ह्याचे पश्चिमेस असून खानदेशचे कलेक्तराच्या ताब्यांत आहे. ह्याचे डांगदेश, आणि मेवासी प्रांत, असे दोन भाग आहेत.

(१) **डांगदेश**—हा मुलूख सह्याद्रीचे पश्चिमेस असून ७ भिल्ल सरदारांच्या ताब्यांत आहे. ह्यांत डोंगर फार असून मध्यें खोरीं आहेत व त्यांत दाट झाडी आहे. मुख्य उत्पन्न नानाप्रकारचे डीक व सागवानी इमारती लांकूड हें आहे. येथील लोकांची भाषा मराठी, गुजराथी आणि हिंदुस्थानी या तीन भाषा मिळून झाली आहे.

(२) **मेवासी प्रांत**.—हा प्रदेश खानदेशचे वायव्य कोणास नर्मदा व तापी ह्या दोन नद्यांच्या दरम्यान आहे. हा सहा संस्थानिकांचे ताब्यांत आहे. ह्या प्रांतांत डांगदेशापेक्षां सुपीक जमीन पुष्कळ आहे, व ह्यांत दारू, मध, मेण इमारती लांकूड व सर्व प्रकारचीं धान्यें आणि उत्पन्न होतें. येथील लोक बहुतकरून भिल्ल आहेत.

३ नाशिक जिल्हा.—हा जिल्हा खानदेश जिल्ह्याचे दक्षिणेस आहे. ह्यांत १२ तालुके आहेत, त्यांचीं नांवें-बागलाण, कळवण, चांदवड, दिंडोरी, पेठ, नाशिक, इगतपुरी, सिन्नर, निफाड, येवलें, नांदगांव आणि मालेगांव.

पश्चिमेकडील सह्याद्रीजवळचा प्रदेश अगदीं डोंगराळ आहे. पूर्वेकडील प्रदेश उघाड व सपाट असून जमीन बहुधा उतरती आहे. ह्या जिल्ह्यांतील जमीन बहुतकरून उंची आहे परंतु तींत झाडें फारच थोडीं आहेत. चांदवडच्या डोंगरांनीं ह्या जिल्ह्याचे दोन भाग झाले आहेत. उत्तरेकडील भागांतून गिरणा नदी वाहते, आणि दक्षिणेकडील भागांतून गोदावरी नदी वाहते. शेतकी हा लोकांचा मुख्य धंदा आहे.

नाशिक, लोकसंख्या २४,४२९, हें जिल्ह्याचें मुख्य शहर गोदावरी नदीचे कांठीं आहे. येथील पितळेचें काम फार प्रसिद्ध आहे. येवलें, येथें रेशीम व कलाबतू ह्यांचें काम फार चांगलें होतें. मालेगांव, येथें इंग्रज सरकारचे फौजेचें ठाणें आहे व किल्ला आहे. शिवाय सिन्नर, इगतपुरी, चांदवड, नांदगांव, मनमाड आणि विंचूर हीं मोठीं गांवें आहेत. त्र्यंबकेश्वर हें प्रख्यात देवस्थान ह्या जिल्ह्यांत आहे, येथें गोदावरी नदीचा उगम आहे.

४ सुरगण तालुका—हा एका हिंदुराजाच्या ताब्यांत आहे त्यास देशमुख असें म्हणतात डोंगर फार असून मध्यें खोरीं आहेत व त्यांत झाडी आहे. ह्यावर नाशिकचा कलेक्टर देखरेख ठेवतो.

५ अहमदनगर जिल्हा—हा जिल्हा नाशिक जि-

ल्ह्याचे दक्षिणेस आहे, व ह्यांत ११ तालुके आहेत त्यांचीं नांवें:—अकोळें, संगमनेर, कोपरगांव, राहुरी, नेवासे, शेवगांव, नगर, पारनेर श्रीगोंदें कर्जत आणि जामखेड.

ह्या जिल्ह्याचा पश्चिमेकडील भाग डोंगराळ आहे, आणि जमीन पश्चिमेकडून पूर्वेकडे उतरती आहे. उत्तरेकडील पाणी गोदावरीला मिळतें व दक्षिणेकडील पाणी भीमेला मिळतें. शेतकी आणि विणणें हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत.

अहंमदनगर हें जिल्ह्याचें मुख्य शहर सीनेचे कांठीं आहे; येथें लष्करी छावणी असते व एकंदर लोकसंख्या ४१६८९ आहे. हें पूर्वी मुसलमानी राज्याची राजधानी होतें. येथें किल्ला आहे, व येथें लुगडीं चांगलीं तयार होतात. संगमनेर, हें प्रवरेचे कांठीं आहे. शिवाय पाथर्डी, खर्डे, सोनई, श्रीगोंदें आणि भिंगार, हीं मोठीं गावें आहेत.

६ **पुणें जिल्हा**—हा जिल्हा अहंमदनगर. जिल्ह्याच्या दक्षिणेस व पश्चिमेस आणि निरा नदीचे उत्तरेस आहे. ह्यांत ८ तालुके आहेत त्यांचीं नांवें:- हवेली, पुरंदर, भिमथडी, इंदापूर, जुन्नर, खेड, मावळ आणि शिरूर. शिवाय पौड, दौंड आणि घोडें हे पेटे (महाल) आहेत.

• ह्याचा पश्चिमेकडील प्रदेश अगदीं डोंगराळ आहे आणि जमीन पश्चिमेकडे उतरती आहे. ह्या जिल्ह्यांत पुष्कळ नद्या आहेत. त्या पूर्वेकडे वहात जाऊन अखेर भीमेस मिळतात. भीमा ही भीमाशंकराजवळ उगम पावून ह्या जिल्ह्याचे पूर्वेकडून वहात गेली आहे.

पुणें, लोकसंख्या १,६१,३९० हें जिल्ह्याचें मुख्य शहर

मुळा आणि मुठा ह्यांचें संगमावर आहे. पुणें हें ह्या इला-ख्यांत दुसरें मोठें शहर आहे व हें पुर्वी पेशव्यांचें राजधानीचें शहर होतें. येथें रेशीम व कलाबतू ह्यांचें काम चांगलें होतें. येथें लुगडींही चांगलीं तयार होतात. पुण्याजवळ गणेशखिंडींत गवरनर साहेबांचा बंगला आहे. पुण्यानजीक खडकी, घोरपडी व वानवडी ह्या ठिकाणीं फौजेचें मोठें ठाणें आहे. जुन्नर येथें लुगडीं व सुडाचे कागद चांगले तयार होतात. शिवाय इंदापूर, तळेगांव (ढमढेऱ्याचें), खेड, सासवड, ओतूर घोडनदी, तळेगांव (दाभाड्याचें). बारामती, घोडें, नारायणगांव आणि मंचर हीं मोठीं गांवें आहेत. शेतकी व विणणें हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत.

७ भोरसंस्थान.—हें संस्थान पंतसचिव नामक ब्राह्मण जहागीरदाराचें आहे. तो पूर्वी सातारचे राजाचे ताब्यांत होता. हल्लीं ब्रिटिसरकारचे ताब्यांत असून पुणें जिल्ह्याचा कलेक्तर हा एजन्त आहे.

हें पुणें जिल्ह्याचे नैर्ऋत्य कोनास आहे. घांटाचे पश्चिमउतरणीवरील (कोंकणांतील) कांहीं भागावर ह्या संस्थानची मालकी आहे. ह्यांतील जमीन डोंगराळ असून तींत जंगलही बरेंच आहे. ह्यांत तांदूळ, नागली, वरी, सावे, तीळ, वगैरे जिन्नस पिकतात.

८ सातारा जिल्हा—हा जिल्हा पुणें जिल्ह्याचे दक्षिणेस असून दोहोंच्या मध्यें निरा नदी आहे. त्यांत ११ तालुके आहेत त्यांचीं नांवें—जावळी, कऱ्हाड, कोरेगांव, खटाव, खानापूर, माण, पाटण, सातारा, तासगांव, वांई, आणि

वाळवें. शिवाय सातान्याजवळ महाबळेश्वरचे उंच प्रदेशांत मालकमपेठ व खंडाळें हे दोन पेटे (महाल) आहेत.

ह्यांतील पुष्कळ भाग डोंगराळ असून जमीन पूर्वेच्या अंगास उतरती आहे. कृष्णा व तिला मिळणाऱ्या कोयना, वेण्या व वारणा ह्या मुख्य नद्या आहेत. महाबळेश्वर येथें कृष्णा नदीचा उगम आहे. ह्या जिल्ह्याचे ईशान्य कोपऱ्यास निरा नदी भीमेस मिळते. शेतकी व विणणें हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत.

सातारा, लोकसंख्या २९,६०१ हें जिल्ह्याचें मुख्य शहर आहे. येथें शिवाजीचे वंशज राज्य करीत होते व येथें एक डोंगरी किल्ला आहे. वांई व कऱ्हाड हीं शहरें कृष्णेच्या कांठीं आहेत. शिवाय अष्टें, तासगांव, आणि इसलामपूर हीं बरीच मोठीं शहरें आहेत. नेलें, भिलवडी, रहिमतपूर, म्हसवड, कोळें, विटें, आणि पाटण हीं मोठीं गांवें आहेत.

९ **सातारा एजन्सी**—ह्या खालीं औंध आणि फलटण हीं संस्थानें आहेत. हीं पूर्वी सातारचे राजाचे ताब्यांत होतीं. परंतु हल्लीं ब्रिटिशसरकारचे ताब्यांत असून साताराचा कलेक्टर हा एजन्त आहे.

	क्षेत्र. चौ. मै.	लोकसंख्या
पंतप्रतिनिधि, औंधचा जहागीदार.	४४७	६९१४६
निंबाळकर, फलटणचा	३९७	११३८१

औंध हें सातारा जिल्ह्याचे दक्षिणेस व फलटण हें उत्तरेस आहे. भोंवतालच्या ब्रिटिश मुलखांत जें पीक होतें तेंच ह्या संस्थानांत होतें.

पंतप्रतिनिधि हा ब्राम्हण आहे व निंबाळकर हा मराठा आहे.

१०सोलापूर जिल्हा.—हा जिल्हा अहमदनगर जिल्ह्याचें दक्षिणेस व पुणें व सातारा जिल्ह्यांचे पूर्वेस आहे. ह्यांत ७ तालुके आहेत त्यांचीं नांवें:-करमाळें, बार्शी, माढें, सोलापूर, पंढरपूर, सांगोलें आणि माळशिरस.

बार्शी तालुक्याखेरीज इतर ठिकाणीं पाऊस थोडा पडतो व मुलूख ओसाड असल्याप्रमाणें दिसतो. ह्या जिल्ह्याची भाषा कोंकण व देश ह्यांतील भाषेप्रमाणेंच मराठी आहे. परंतु जिल्ह्याचे दक्षिणभागीं कानडीही बोलतात. शेतकी हा मुख्य धंदा आहे. मोठमोठ्या शहरीं व गांवीं विणकामही चालतें.

सोलापूर, लोकसंख्या ६१९१५ हें जिल्ह्याचें मुख्य शहर आहे. येथें लुगडीं चांगलीं तयार होतात. बार्शी, येथें कापसाचा व्यापार मोठा चालतो. पंढरपूर, येथें विठोबाचें प्रसिद्ध देवालय आहे, व येथें अषाढमासीं मोठी यात्रा भरते. शिवाय करकंब, वैराग, करमाळें, माढें, सांगोलें, मोहोळ आणि अकलूज हीं मोठीं गांवें आहेत.

११अक्कलकोट संस्थान.-हें सोलापूर जिल्ह्याचे आग्नेयेस २२ मैलांवर आहे. ह्याचे उत्तरेस, पूर्वेस, व दक्षिणेस निजामाचें राज्य आहे. ह्यांतील जमीन उंच सखल असून त्यांतून पुष्कळ नद्या वाहतात; आणि पाऊसही बहुतकरून बराच पडतो. शेतकी व जाडें कापड विणणें हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत.

हें संस्थान पूर्वी साताराचे राजाचे ताब्यांत होतें, हल्लीं

इंग्लिशांचे ताब्यांत आहे. राजा भोसल्याचे घराण्यांतला आहे. सोलापूरचा कलेक्टर एजन्त या नात्यानें ह्या संस्थानची व्यवस्था पाहतो.

भाग ८ वा.

दक्षिणमहाराष्ट्रदेश.

दक्षिणमहाराष्ट्रदेश हें नांव नवीन आहे. ह्यामध्यें महाराष्ट्रदेशाचा दक्षिणेकडील भाग व कर्नाटक प्रांत हे येतात. पूर्वी कृष्णा नदीचे दक्षिणेकडील भागास कर्नाटक म्हणत असत. महाराष्ट्र आणि कर्नाटक ह्या प्रांतांमध्यें भेद काय तो भाषेचा निराळेपणा हा आहे.

कर्नाटकांत टेंकडया किंवा लागवड करितां येणार नाहीं अशी जमीन नाहीं म्हटलें तरी चालेल. कर्नाटकांत उत्तमप्रकारें लागवड केलेली अशी काळी किंवा कापसाची जमीन विपुल आहे.

१ विजापूर जिल्हा.—हा जिल्हा व सोलापूर जिल्हा आणि अक्कलकोट संस्थान ह्यांचेमध्यें भीमानदी आहे. ह्या जिल्ह्याचे पूर्वेस निजामचें राज्य, दक्षिणेस धारवाड जिल्हा आणि पश्चिमेस रामदुर्ग, मुधोळ, जमखिंडी आणि जत हीं संस्थानें आहेत. ह्यांत ८ तालुके आहेत त्यांचीं नांवें:—बागलकोट, बदामी, हुनगुंद, मुद्देबिहाळ, सिंदगी, बागेवाडी, विजापूर आणि इंडी. शिवाय बिळगी हा एक पेटा आहे.

भीमानदी खेरीजकरून ह्या जिल्ह्यांत मोठया नद्या तीन

आहेत त्यांचीं नांवें:— कृष्णा व तिला मिळणाऱ्या घटप्रभा व मलप्रभा. भीमानदी पुढें निजामचे राज्यांत कृष्णेसच मिळते. जमीन उंचसखल फार असून शिंदीच्या झाडां- शिवाय तींत झाडें मुळींच नाहींत असें म्हटलें तरी चालेल. शेतकी व कापड विणणें हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत. ह्या जिल्ह्यांत मुख्य भाषा कानडी आहे. परंतु ब्राम्हण लोक सर्व ठिकाणीं मराठीही बोलतात. हिंदूंपैकीं बहुतेक लोक लिंगाईत जातीचे आहेत. अगदीं उत्तरेकडील तालुक्यांत बहुतकरून मराठीच बोलतात.

विजापूर, लोकसंख्या १६,७५९, हें जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें आहे. हें औरंगजेबानें जिंकलेल्या एका मुसलमानी राज्याची राजधानी होते. ह्या शहराची तटबंदी सहा मै- लांहून लांब आहे, व ह्यांतील कांहीं जुन्या इमारती, रचनेनें व सौंदर्यानें फार आश्चर्यकारक आहेत. अहमदा- बादेशिवाय अशा इमारती कोठेंही नाहींत. बागलकोट, गुलेदगुड आणि इल्कल या शहरीं चोळ्यांचे उत्तम खण तयार होतात. बदामी येथें एक भुईकोट किल्ला आहे. शिवाय बिळगी, शिरूर, हुनगुंद, अमीनगड, कमतगी, मुद्दे- बिहाल, तालिकोट, बागेवाडी, उकली, सिंदगी, अलमेल आणि चडचण हे मोठे गांव आहेत.

२ बेळगांव जिल्हा:—हा जिल्हा विजापूर जिल्ह्याचे पश्चिमेस आहे; ह्याचे पश्चिमेस, गोंवें, सांवतवाडी आणि कोल्हापूर; उत्तरेस मिरज, सांगली, आणि जत, व पूर्वेस जमखिंडी, मुधोळ, आणि रामदुर्ग हीं संस्थानें आहेत. ह्यांत ७ तालुके आहेत त्यांचीं नांवें—बेळगांव, चिकोडी, गो-

कांक, अथणी, संपगांव, खानापूर, आणि परसगड, शिवाय मुरगोड, हुकेरी आणि चंदगड हे तीन पेटे (महाल) आहेत.

लोक, मराठी व कानडी भाषा बोलतात. मराठी मुख्यत्वेंकरून पश्चिमभागीं चालतें, व कानडी पूर्वभागीं दक्षिण व उत्तरभागीं दोन्ही भाषा चालतात. मुख्य नद्या म्हटल्या म्हणजे उत्तरेस कृष्णा, मध्यभागीं घटप्रभा, व दक्षिणेस मलप्रभा, ह्या आहेत. उत्तरेस व पूर्वेस जमीन मैदान असून चांगली आहे. परंतु दक्षिणेस सह्याद्रीचे फांटे मधून मधून आले आहेत, त्यांवर कोठें कोठें झाडी दाट आहे.

लोकांचे मुख्य धंदे म्हटले म्हणजे शेतकी, सूत काढणें, विणणें, लांकडांचीं व धातूंचीं कामें करणें, मातीचीं भांडीं करणें व जोडे शिवणें हे आहेत. कापड व रेशीम यांचा व्यापार बराच चालतो.

बेळगांव, हें ह्या जिल्ह्याचें मुख्य शहर आहे. येथें लष्करची छावणी असते व एकंदर लोकसंख्या ४०७३७ आहे. अथणी येथें कापसाचा मोठा व्यापार चालतो. गोकाक येथील रंगीत सामान फार प्रसिद्ध आहे. येथें घटप्रभेचा प्रसिद्ध धबधबा आहे. निपाणी हें बरेंच मोठें शहर आहे. संवदत्ती येथें एलंमाचें देवालय आहे. येथें प्रतिवर्षी मोठी यात्रा भरते. शिवाय खानापूर, नंदगड, कित्तुर, मनोळी, मुरगोड, हांगल, संपगांव, चिकोडी आयनापूर, संकेश्वर, यमकनमरडी आणि हुकेरी हीं मोठीं गांवें आहेत.

बेळगांवचे दक्षिणेस एक मैलावर शहापूर म्हणून एक बरेंच मोठें शहर आहे, तें सांगलीकरांचे ताब्यांत आहे व तेथें कापड व भांडीं चांगलीं तयार होतात व व्यापार मोठा चालतो.

कोल्हापूर संस्थान--हें संस्थान सातारा जिल्हा व वारणा नदी ह्यांचे दक्षिणेस व बेळगांव जिल्ह्याचे उत्तरेस व वायव्येस आहे. ह्याचे पश्चिमेस सह्याद्रीची ओळ असून पलीकडे रत्नागिरी जिल्हा व सांवतवाडी संस्थान हीं आहेत. ह्यांत पाऊस फार पडतो. पंचगंगा वगैरे नद्यांचे कांठची जमीन फार सुपीक आहे व त्यांत सर्व प्रकारचीं धान्यें पिकतात. शेतकी, कापूस व लोकर ह्यांचें जाडेंभरडें कापड तयार करणें व मातीचीं भांडीं करणें हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत. थोडेसें लोखंडही ह्या संस्थानांत सांपडतें. ह्या संवस्थानचे लोकांपैकीं सुमारें ३/४ लोक मराठी भाषा बोलतांत व बाकी कानडी बोलतात.

साताराचे संस्थान शिवाजीचे वडील घराण्याकडे होतें व हें संस्थान शिवाजीचे धाकटे घराण्याकडे आहे. येथील राजास महाराज असें म्हणतात. इंग्रजसरकारचा पोलिटिकल एजन्त कोल्हापूर येथें राहतो.

महाराजाचे ताब्यांत पुष्कळ संस्थानिक आहेत, पैकीं विशाळगड, कागल, बावडें व इचलकरंजी येथील संस्थानिक मुख्य आहेत.

४ दक्षिणमहाराष्ट्रांतील जहागिरी—ह्या जहागिरी पेशव्यांच्या ताब्यांत होत्या. हल्लीं इंग्लिशांस खंडणी देतात. कोल्हापूर येथील पोलिटिकल एजन्त ह्यांवर देखरेख ठेवितो. ह्या जहागिरी पुढें लिहिल्याप्रमाणें नऊ आहेत.

जहागिरी	क्षे० चौ० मैल.	लो० संख्या.
१ सांगली................	१०८३	२,३८,९४५
२ जमखिंडी............	५९५	१,०२,१६२
३ मिरज (वडील घर)	३३९	८८,३४३
४ मिरज (धाकटें घर)	२२९	३५,४८७
५ कुरुंदवाड (व० घर)	१७४	४३,८०९
६ कुरुंदवाड (धा० घर)	१३४	३२,५२८
७ मुधोळ..............	३६१	६१,८८५
८ रामदुर्ग................	२१९	३६,१८१
९ जत व डफळापूर........९७९		७१,४४३ / ८,३४३
एकूण	४,०१९	७,१९,१२६

सांगली, जमखिंडी, मिरज व कुरुंदवाड, ह्या जहागिरी पटवर्धन नामक ब्राम्हणांच्या घराण्यांत आहेत; मुधोळ जहागीर घोरपडे नामक मराठ्याच्या घराण्यांत आहे, त्यास राजेसाहेब म्हणतात; रामदुर्ग ही जहागीर भावेनामक ब्राम्हणांच्या घराण्यांत आहे; आणि जत व डफळापूर ह्या जहागिरी डफळे नामक मराठ्यांच्या घराण्यांत आहेत. पटवर्धन जहागीरदारांचीं गांवें फार पसरलीं आहेत; उदाहरण—सांगली संस्थानचा मंगळवेढें हा तालुका पंढपुराजवळ भीमेच्या कांठीं आहे, व शिरहटी हा तालुका ह्या इलाख्याच्या दक्षिणेस तुंगभद्रेच्या कांठीं आहे,

ह्या संस्थानांतील निम्मेपेक्षां अधिक लोक कानडी

बोलतात व बाकीचे मराठी बोलतात. शेतकी व जाडें कापड विणणें हे लोकांचे मुख्य धंदे आहेत. जत संस्थानांत सोरा व लोखंड हीं सांपडतात.

५ धारवाड जिल्हाः—हा जिल्हा ह्या इलाख्याचे आग्नेय कोनास असून बेळगांव व विजापूर ह्या जिल्ह्याचे दक्षिणेस आहे. ह्यात ११ तालुके आहेत त्यांचीं नावें:—धारवाड, नवलगुंद, रोण, गदग, हुबळी, कलघटगी, बंकापूर, करजगी, हानगल, राणिबेन्नूर आणि कोड. शिवाय नरगुंद, मुंडर्गी व मुगद हे तीन पेटे (महाल) आहेत.

सह्याद्रीजवळच्या पश्चिमेकडील भागाची जमीन उंचसखल व डोंगराळ आहे. परंतु पुर्वेकडे जरी कोठें कोठें टेंकड्या आहेत तरी जमीन बहुतकरून सपाट असून काळी आहे मुख्य नद्या म्हटल्या म्हणज उत्तरेस मलप्रभा आणि दक्षिणेस तुंगभद्रा. निजामचे राज्यांत रायचुराचे पलीकडे तुंगभद्रा कृष्णेला मिळते.

ह्या जिल्ह्याची भाषा कानडी आहे व ह्यांत लिंगाईत लोक पुष्कळ आहेत. शेतकी हा लोकांचा मुख्य धंदा आहे.

धारवाड, लोकसंख्या ३२८४१ हें जिल्ह्याचे मुख्य ठाणें आहे. हुबळी लोकसंख्या ५२५९९ हें शहर कापड व रेशिम ह्याचे कारखान्याकारितां प्रसिद्ध आहे. गदग, आणि राणिबेन्नूर, हीं बरीच मोठी शहरें आहेत शिवाय नवलगुंद नरगुंद, गजेंद्रगड, बंकापूर, ह्यावेरी, करजगी, मुळगुंद आणि ब्याडगी हीं छोटीं गावें आहेत.

सावनूर जहागीरः—ही धारवाडचे पूर्वेस आहे, व ही एका मुसलमान नबाबाची आहे. नबाब पठाण घरा·

ण्यांतील असून पूर्वी पेशव्यांचे ताब्यांत होता. हल्लीं धारवाडचा कलेक्टर मुंबई सरकारचा एजन्त ह्या नात्यानें ह्या जहागिरीची व्यवस्था पहातो.

७ उत्तरकानाडाः—हा जिल्हा मद्रासरकारानें सन १८६१ सालीं मुंबई सरकारचे हवालीं केला. हा बेळगांवचे दक्षिणेस व धारवाडचे पश्चिमेस आहे. ह्यांत ८ तालुके आहेत त्यांचीं नावें:—कारवार, अंकोलें, कुमठा, होनावर, सिद्धापूर, शिरसी, येल्लापूर आणि हल्याळ. शिवाय भटकळ, मुंडगोड आणि सुपें हे तीन पेटे (महाल) आहेत.

उत्तरकानड्याचे, घाटाखालची व घाटावरची जमीन असे दोन भाग आहेत. सह्याद्रिपर्वत कोकणात समुद्रापासून जितका जवळ आहे त्यापेक्षा तो उत्तरकानड्यांत अधिक जवळ आहे. त्याचे पायथ्याजवळची जमिनीची पट्टी पाचपासून पंधरा मैल रुंदीची आहे. उत्तरकानड्यांत मुख्य देखावा म्हटला म्हणजे त्यांतील घाटावरचीं व घाटाखालचीं अरण्यें हा होय. सर्व जिल्ह्यांत नऊ नद्या आहेत, त्यांत तुंगभद्रेस मिळणारी वर्धा व शरावती ह्या मुख्य आहेत. शरावती नदी, गेरुसप्पाजवळ. मोठ्या झपाट्यानें घाटावरून खालीं पडते. ह्या ठिकाणीं पुष्कळ धबधबे झाले आहेत; त्यांतील मोठा ८२० फूट खोलीचा आहे.

ह्या जिल्ह्याची भाषा कानडी आहे परंतु मराठी आणि कोकणी (मराठी आणि कानडी मिळून झालेली) ह्याही भाषा विशेषकरून समुद्रकांठचे प्रदेशांत बोलतात. शेतकी हा लोकांचा मुख्य धंदा आहे.

कारवार लोकसंख्या, १४५७९, हें उत्तम बंदर असून

जिल्ह्याचें मुख्य ठाणें आहे. पावसाळ्यांत गलबतें ठेवण्यास सुरक्षित असें बंदर, मुंबई व कराची खेरीजकरून कारवार हें आहे. कुमठा व होनावर हीं बंदरें व्यापाराकरितां प्रसिद्ध आहेत. हल्याळ येथें इमारतीच्या लांकडांचा मोठा व्यापार चालतो. शिरसी येथें सुपारी, वेलदोडे, मिरीं आणि चंदन ह्यांचा मोठा व्यापार चालतो. गोकर्ण व बनवासी हीं प्रसिद्ध क्षेत्रें आहेत. शिवाय अंकोलें व भटकळ हीं मोठीं गांवें आहेत.

समाप्त.